

म. ग्रं. सं. टापें

विषय १०५

सं. नं. ३२७

सं. नं. १२२८

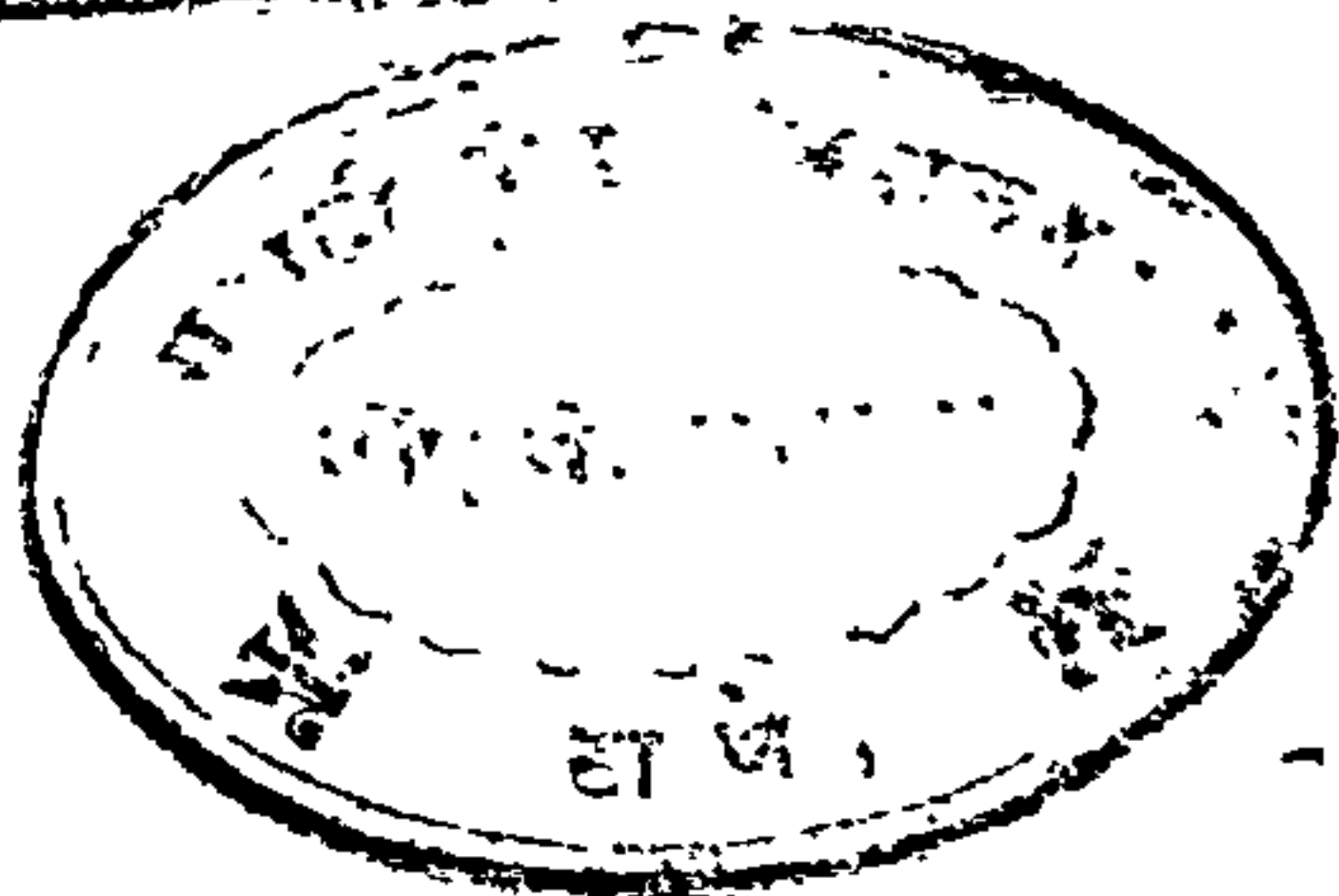
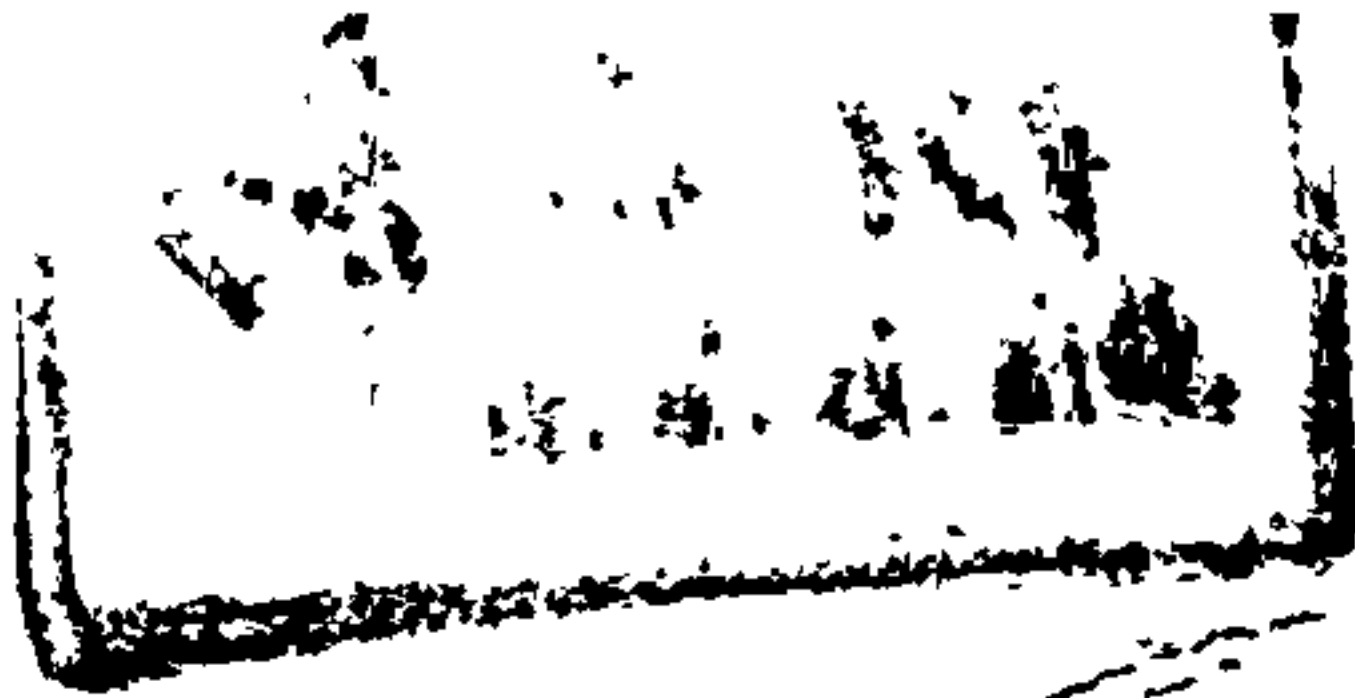
सुवर्णचिंपक

REFBK 0003710

REFBK-0003710

कवि-“श्रीकृष्ण”

सुवर्ण-चंपक

प्रो. श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर

एम्. ए., एल्.एल्. बी.—डेकन कॉलेज, पुणे.

यांचा

निवडक कवितासंग्रह

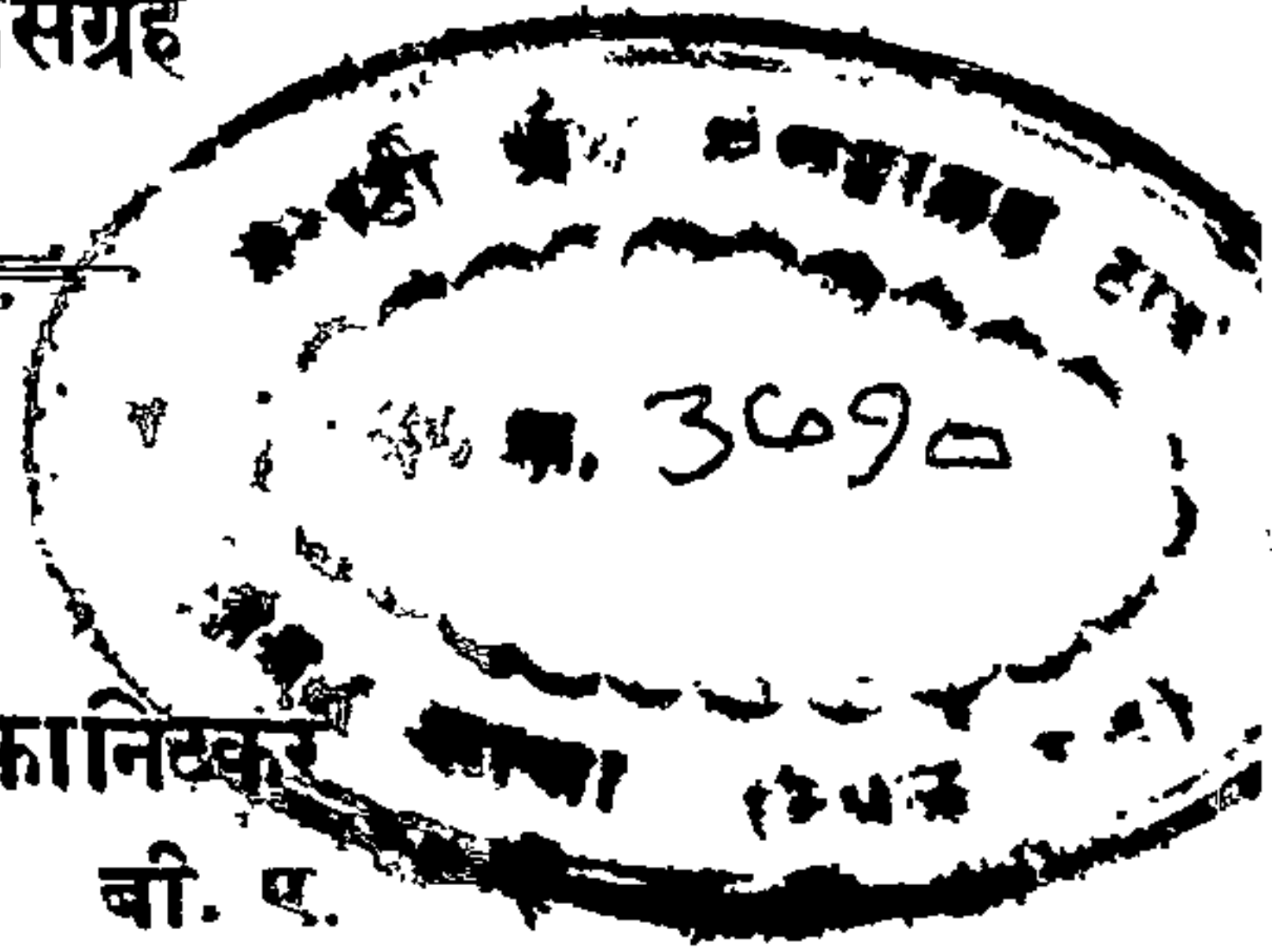
REFBK-0003710

REFBK-0003710

संपादक

राजाराम प्रल्हाद कानिटकर

बी. ए.

कोपं चम्पक मुञ्ज याचकजनैरायासितस्त्वं सखे ।

मा म्लासीः परितो विलोक्य तरुः कस्तेऽधिरूढस्तुलाम् ॥

कोपश्चेन्नियतस्तवास्ति हृदये धात्रे तथा कुप्यतां ।

येन त्वं हि सुवर्णवर्णकुसुमामोदोऽद्वितीयःकृतः ॥

शके १८५०

१७५

किंमत १ रुपया.

प्रकाशक—

राजाराम प्रल्हाद कानिटकर

चिटणीस—' प्रभाकर आणि मंडळी '

७८८ सदाशिव पेठ, पुणे (२)

मुद्रक—

शंकर नरहर जोशी,

'चित्रशाळा छापखाना' १०२६

सदाशिव पेठ, पुणे शहर.

श्री

कै० तीर्थरूप सौभाग्यवती मातुःश्री यमुनाबाई चापेकर

परमपूज्य व प्रिय मातृचरणीं

भक्तियुक्त

संस्मृति-समर्पण

॥ श्लोक. ॥

॥ ' माई ' दोनच अक्षरें! परि मला विश्वार्थता दाविती ॥

॥ मानैची स्मरतां मनीं उपकृती हो आर्द्र वृत्ती कित्ती ॥

॥ ' मी ' हें अक्षर एक, जें सकलही मज्जीवना व्यापितें ॥

॥ त्यांचें उद्गम-तीर्थ जी, किति तिचें माहात्म्य मी वर्णुं तें ? ॥१॥

दुःखाकुल विनम्र पुत्र,

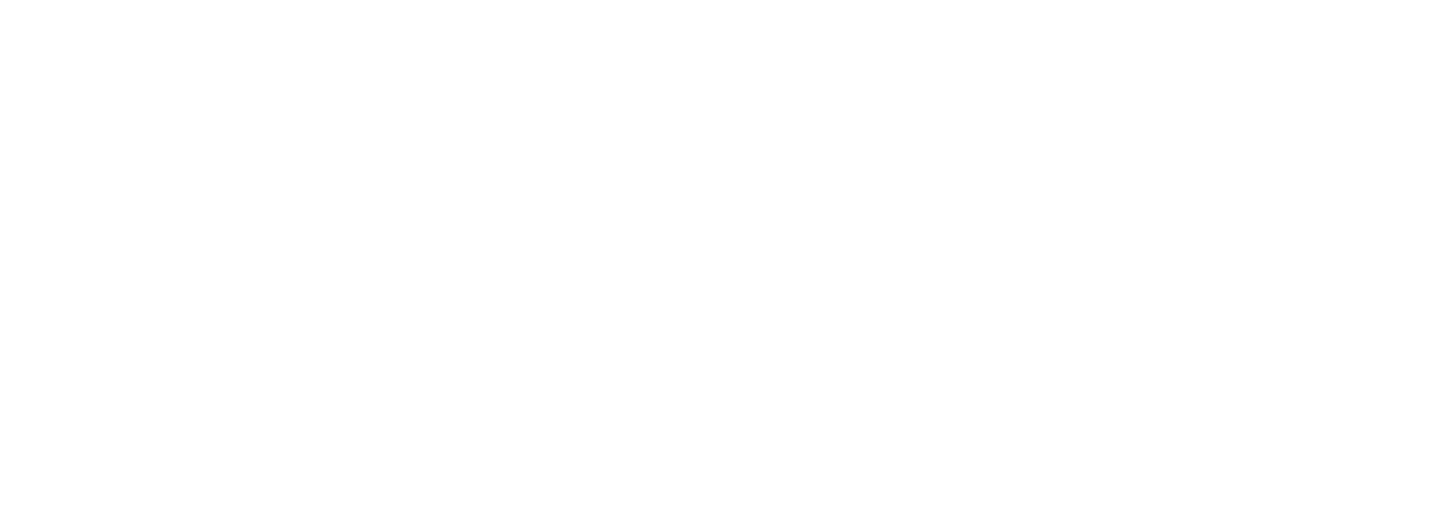
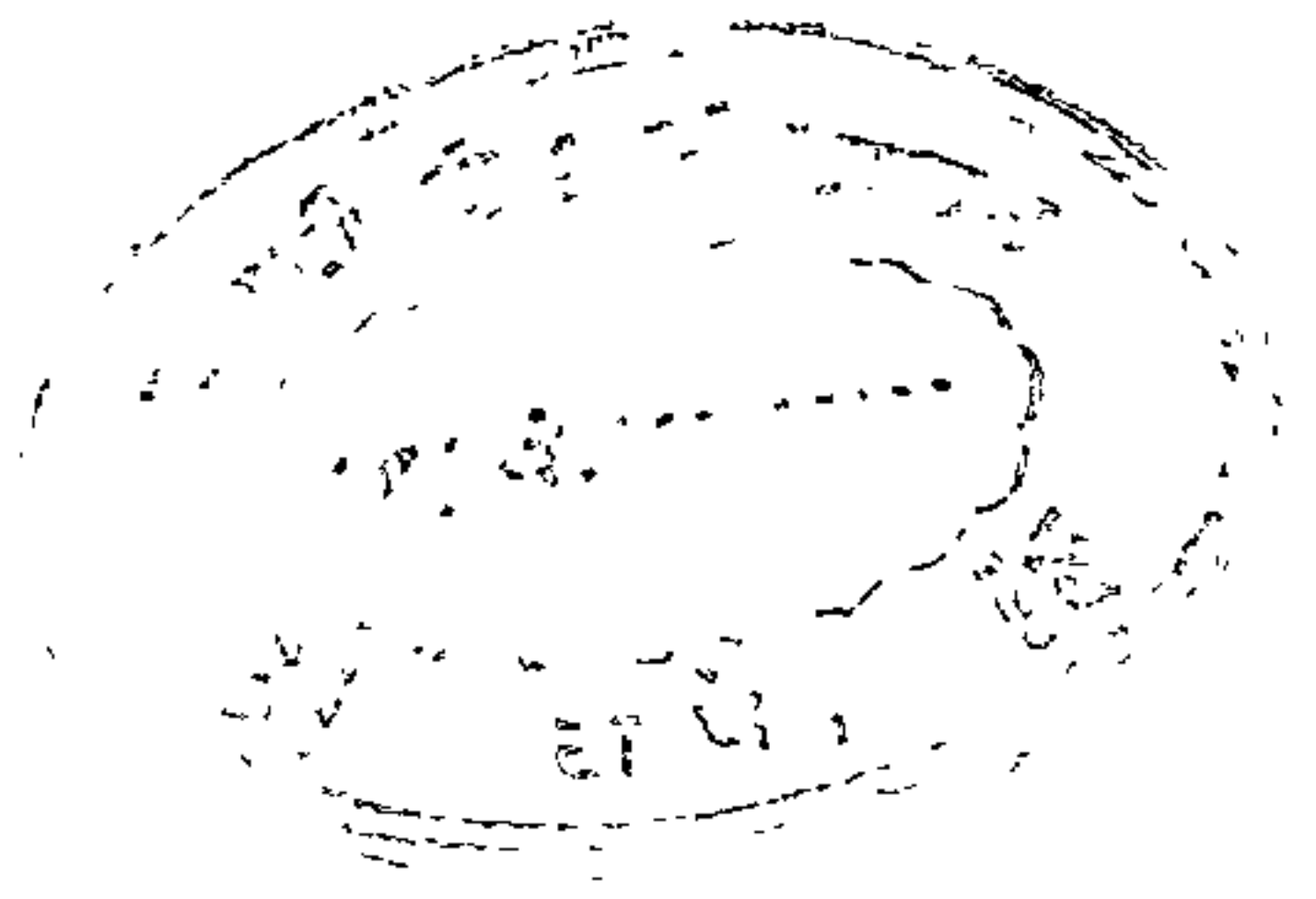
बापु (श्रीकृष्ण)

अनुक्रमणिका.

समर्पण	पृष्ठ
प्रस्तावना [ना. श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे]	
भावोद्धार [प्रो. श्री. नी. चापेकर]	
कविपरिचय	...
संपादकीय मनोगत	...
वाचकांस विज्ञप्ति	...
	प्रसिद्धी स्थल
१ ईशवंदन	उषःकाल माला १
२ श्रीशारदावंदन	गृहलक्ष्मी १९२८ २
३ श्रीशारदास्तवन	... ३
४ श्रीगणेशवंदन	... ४
५ श्रीशिवराजवंदन	चित्रमय जगत् १९२८ ५
६ मुरली	अभिनवकाव्यमाला ६
७ शारदीय भारतमाता	... ७
८ सुवर्ण पिंपळपान	चित्रमय जगत् १९१९ ८
९ सुवर्णप्रभात	काव्यरत्नावली १०
१० नूतनवर्षाभिनंदन	नवयुग एप्रिल १९१६ ११
११ प्रतिभा आणि कविता	काव्यरत्नावली १४
१२ मधुर व धन्य जीवन	... १५
१३ निद्रिस्त बालक	महाराष्ट्र शारदा १७
१४ उन्नतिगीत	करमणूक १९०३ २१
१५ वन्योपदेश	करमणूक १९०४ २२
१६ सुंदरीवर्णन	करमणूक १८९८ २४
१७ भिल्लयुवा	करमणूक १९०२ २५
१८ हॅम्लेट नाटकाचें सार	काव्यरत्नावली १९२२ २७
१९ अथेल्लो नाटकाचें सार	नवयुग डिसेंबर १९२५ २८

			पृष्ठ
२०-२५. स्वानितक-षट्क	...	...	२९-३५
२६ खन्या गृहलक्ष्मीस—	...	गृहलक्ष्मी १९२७	३६
२७ प्रणयकारण	...	पिंपळपान	३७
२८ गुलाबदूतिका	...	अभिनवकाव्यमाला	३८
२९ मदनाभ्यर्थना	...	...	३९
३० धन्य रशना	...	...	४०
३१ सुवर्णभेट	...	...	४१
३२ दिवाळी	...	...	४२
३३ मकरसंक्रमण	...	रत्नाकर फेब्रुवारी १९२८	४३
३४ काव्य-छटा	...	रत्नाकर १९२६	४४
३५ भ्रमरान्योक्ति	...	...	४५
३६ सर्पान्योक्ति	...	...	४६
३७ वाच्यास—	...	...	४७
३८ दैवलीला	...	नवयुग फेब्रुवारी १९१६	४८
३९ समाश्वासन	...	...	४९
४० अनंत-तनयांस—	...	अभिनवकाव्यमाला	५०
४१ वेडी	...	करमणूक १९०४	५१
४२ आधुनिक कवींचा आरसा	...	ज्ञानांजन १९०५	५२
४३ वेडा कवि	...	ज्ञानांजन १९०५	५३
४४ होळी	...	काव्यरत्नावली	५४
४५ काल्तरु	...	...	५५
४६ रस्त्यावरील आंब्याचें झाड	...	...	५६
४७ भोंवरा	...	आनंद १९०६	५७
४८ पाऊस	...	आनंद १९०६	५८
४९ मनाची आर्तता	...	नवयुग १९१६	५९
५० दिवाळी	...	चित्रमय जगत् नोव्हेंबर १९२८	६०
सोनफुलें—[श्री. के. ल. टेभुर्णकर.]	...	...	६१

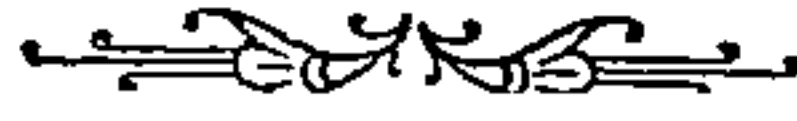

नामदार श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे

प्रस्तावना.

माझे मित्र प्रोफेसर श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर एम्. ए. एल्.एल्. बी. यांना मराठी वाङ्मयाची मनापासून फार आवड आहे. त्यांतच प्राविण्य मिळवून एम्. ए. ची पदवी त्यांनी मुंबई विश्वविद्यालयांत संपादन केली. आणि नंतर थोडे दिवस वकिलीत घालविले. तरी तो व्यवसाय करीत असतांही मराठी वाङ्मयाची सेवा चालू ठेविली. आतां तर त्यांना आपल्या आवडत्या विषयांचा व्यासंग करण्यास पूर्ण अवकाश मिळाला असून दुधांत साखर पडल्याप्रमाणे त्याच विषयांचे अध्यापन करण्याचाही सुयोग लाभला आहे. तर ते त्यांत नेहमीं निमग्न असल्यास नवल नाही. निरंतर काव्यमय सृष्टींत वावरत असले म्हणजे काव्य निर्माण करण्याची इच्छा होणे अगदीं साहाजिक आहे. आणि त्याप्रमाणे त्यांनी वेळोवेळीं कांहीं कविता केल्या आणि त्या तशाच दप्तीं राहू दिल्या. त्यांतील एक पद्य मला प्रसंगानुसार ऐकण्यास मिळाले आणि फार आवडले. तेव्हां मी म्हणालों कीं, तें व त्याच्या जोडीच्या पद्यांचा संग्रह प्रसिद्ध होईल तर फार उपयोगी पडेल. ती गोष्ट त्या वेळेस तितकाच राहिली. पुढे त्यांचे शिष्य रा. रा. राजाराम प्रल्हाद कानिटकर यांना माझे प्रमाणेंच वाटले आणि त्यांनी आपल्या गुरूंची संमति मिळवून संग्रह छापविण्याचा उद्योग आरंभला. तेव्हां मला आपल्याला पाहिजे तसेंच होत आहे असे वाटून आनंद झाला आणि प्रस्तावनेदाखल चार शब्द लिहिण्याचे मनांत आले.

प्रोफेसर चापेकर यांस प्रतिभा, विद्या व विनय यांची देणगी ईश्वराकडून चांगली मिळाली आहे आणि तिला सतत उद्योगशीलतेची जोड मिळाली आहे. त्यामुळे हा संयोग मनाला फार प्रिय वाटतो. अध्ययन अध्यापन यावद्दह करण्याचे व्रत घेतल्यावर त्याप्रमाणे सर्व काल व्यापार करीत असतां त्यांची वृत्ति जिकडे गेली तिकडे रमून ती छंदोमय होऊन कवितारूपाने प्रकट झाली. तेव्हां स्मरणार्थ लिहून ठेविली आणि अशा रीतीने जमलेला संग्रह आतां लोकांस अर्पण करण्यांत येत आहे. आणि हेहा काम त्यांच्या स्वतःच्या स्फूर्तीने होत नसून इतरांच्या प्रेरणेवरून होत आहे.

मराठी वाङ्मयाकडे अगदीं वरवर आणि स्थूल मानाने पाहिले असतां असे दिसून येईल कीं त्याचे तीन विभाग आपोआपच पडतात. पहिला म्हणजे भाषेच्या उत्पत्तीपासून श्रीशिवाजी महाराजांचे काळापर्यंतचा. दुसरा श्रीशिवाजी-

महाराजांचे समकालीन आणि नंतर पेशवाईचे अंतापर्यंतचा, आणि तिसरा चालू इंग्रजी अमदानाचा. पैकीं पहिल्याबद्दल कांहीं लिहिण्याची जरूरी दिसत नाही. त्यांत श्रीज्ञानेश्वर आणि एकनाथ महाराजांसारखे सत्पुरुष आणि कवि झाले. त्यांचें सर्वच मोठें आणि सर्व जगाला हितावह असें काव्य आणि चरित्र झालें. किंबहुना त्यांनीं श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांच्या उत्कर्षाचा पाया घालून दिला. श्रीशिवाजीमहाराज तर स्वतः अवतारी पुरुष. त्यांचे सहाय्यार्थ उभयोमुख परमार्थांत आणि व्यवहारांत पारंगत असे श्री समर्थ रामदास, अत्यंत भक्तिपरायण श्रीतुकाराम महाराज आणि त्यांची संतमंडळी आली. आणि सर्वत्र आणि सर्व वाजूंनी महाराष्ट्राचा बोलबाला झाला. जिकडे तिकडे अभ्युदयच दिसूं लागला. आणि तो पेशवाईचे अखेरचे दिवस येईपावेतो टिकला. दरम्यानच्या अवधींत महावीर उत्पन्न झाले. त्यांचें वर्णन करण्यास महाकवि निघाले. महाकाव्ये व रामायणमहाभारतादिकांचीं भाषांतरे झालीं संस्थानें स्थापिलीं गेलीं. आणि आसेतुहिमाचलापर्यंत महाराष्ट्राचें नांव गाजत राहिल असें झालें. पवाडे सर्वतोमुखीं झाले, अभंग गर्जू लागले आणि बखरींचीं बाडेच बाडे झालीं— शिवभारतही अस्तित्वांत आलें. लौकरच पुढें दुर्दैव ओढवलें आणि सर्व वैभव एकाएकीं मावळलें आणि इंग्रजी अमदानीं सुरू झाली. तींतही कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, परशुरामतात्या गोडबोले यांनीं पूर्वपरंपरा चालविण्याचा यत्न केला. आणि त्याला थोडें यश येत चाललें असें दिसलें. परंतु मनु बदलल्यामुळें विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं मराठी भाषेला निराळें वळण दिलें. विचारसरणीलाही नवी दिशा दाखविली आणि एकाएकीं दुःस्थितींत सांपडलेल्या महाराष्ट्रास चकित आणि स्तिमित अवस्थेतून काढून पुन्हां जिवंतपणाचें अस्तित्व दाखविणाऱ्या हालचालींच्या मार्गावर आणून सोडलें ही मोठी कांति त्यांनीं घडवून आणली. ती सांगोपांग वर्णन करण्याला अतीशय योग्य आहे परंतु तसें करण्याचें हें स्थळ नाही. तें जरूरीचें काम यथाकाल कोणीतरी करील अशी मला पूर्ण आशा आहे. तूर्त आपण काव्य आणि त्याच्याशीं अति संलग्न गायन यांच्यावरच दृष्टि ठेवून पुढील मजल गांठण्याचा प्रयत्न करूं.

ह्या कांतीचा अरुणोदय काल विष्णुदास कवींनीं सांगली राजधानींत पूर्वीच्या लळीत गोपालकाल्यांत आणिले जाणाऱ्या दशावताराच्या सोंगांना नाटकाचें रूप दिलें तेव्हां सुरू झाला. तेव्हां त्यांनीं केलेल्या पदांत पूर्वीची पद्धति आणि नवीन मनूची छटा दिसून पडते. आणि तीं पद्ये अद्यापि रासक्रीडेच

प्रयोग होतो तेव्हां म्हटलीं जातात. तीं फार मनोहर आहेत. त्यांतील "दुरंगी कटारी गोफ विणण्या शिकलो आम्ही हो नारी" आणि इतर पद्ये अद्यापि बहुजन समाजाच्या स्मरणांत आहेत. त्या नाटकांत साहित्यशास्त्रांतले नियम पाळले जात नसत. गणपतीसरस्वतीचीं सोंगे येऊन सूत्रधारांकडून मंगलाचरण केलें जात असे. आणि पुढें कथाभागाप्रमाणें देव, मनुष्य आणि राक्षस इत्यादिकांचीं पात्रे येऊन काम चालत असे. रंगभूमीवर युद्धें होत आणि पात्रेही मनसोक्त भाषणें करीत. कथाभाग प्रायशः पौराणिकच असे. आणि देखावे दाखविले न जातां पांढऱ्या पडद्यावर भाषणद्वारा सर्व निभावून नेण्यांत येत असे. राक्षसपात्रें आलीं म्हणजे राळ उडविली जात असून विकट नृत्य होत असे आणि अलल्लडुर आणि असेच दुसरे भयानक शब्दांचा उच्चार करीत. यामुळें अशा प्रयोगाला आतां, 'अलल्लडुर' नाटकें म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे. या प्रयोगांत गाण्याचें काम सूत्रधार आणि त्याचे साथीदार करीत आणि विदूषक वाटेल तेव्हां प्रवेश करून हास्यरस कधीकधी अवेळींही उत्पन्न करी. ही स्थिती साधारण दहाबारा वर्षे राहिली. पुढें त्रियालयांतील विद्यार्थी संस्कृत नाटकें रंगभूमीवर आणूं लागले. त्यामुळें नियमबद्ध नाटकें पाहाण्याची गोडी रसिक लोकांस लागली. इंग्रजी नाटकें होत होती त्याचाही अनकूल परिणाम झाला आणि मराठी रंगभूमीची प्रगति होऊं लागली. थोडेच वेळानें किलोस्कर आणि सोकर बापूजी यांनी संगीत समाविष्ट करून त्याचा नाटकाशीं एकजीव केला. मिश्र राग उत्पन्न केले आणि कर्नाटक आणि इतर भागांतील चाली मराठीत आणिल्या. तें गायन आणि त्या चाली मंडळींना फार मनोवेधक वाटल्या. त्या इतक्या की साधारण सर्व समाज त्या गुणगुणूं लागला. या दोन्ही कवींनीं जरी गाण्यांवर निर्भर ठेविला तरी काव्य आणि त्याचे गुण यांना फाटा दिला नाहीं. मधूमधून त्यांचीं पद्ये सरस आहेत. परंतु पुढे प्रकार फार निराळा झाला. अशी गोष्ट सांगतात की लखनौचे बादशाहा वाजत-अल्ली शहा गादीवर असतांना त्यांनीं आपलें सर्व राज्य गायनवादन प्रिय करून टाकलें. पुढें इंग्रज जेव्हां सैन्य घेऊन युद्धास आले तेव्हां वाजत अल्लीशहा गाणें ऐकत बसले होते. हेरांनीं इंग्रजाचें सैन्य आल्याचें वारंवार सांगितलें. तेव्हां ते म्हणाले कांहीं चिंता नाहीं. पण एक ठुंबरी तर होऊं द्या असे म्हणून युद्धाशिवाय राज्य गमाविलें. त्याप्रमाणें साधारण येथीलही प्रकार झाला. नाटकाचा आत्मा काव्य आहे आणि काव्याचा आत्मा रस आहे या गोष्टीची विस्मृती जनसमूहाला पडत

चाल्ली आणि गायन नव्या पद्धतीचें असले म्हणजे प्रेक्षक इतर अंगांवर लक्ष देईनात. तानेच्या गरक्यांत शब्दाचा अर्थही पाहीनात. मग गुण आणि रसाची गोष्ट कशात्म ? किंबहुना अलीकडील 'चित्रमयजगत्'च्या डिसेंबर १९२८ च्या अंकांत रा. राघवेंद्रराव यांनी दाखविल्याप्रमाणें गाण्यांतलें राग एक तर त्यांत म्हटल्या जाणाऱ्या पदाचा अर्थ त्या रागाच्या आविर्भावाला प्रतिकूल असा प्रसंग होऊं लागला. जगाच्या रहाटीप्रमाणें ज्या मालाला गिऱ्हाइकी अधिक तोच माल बाजारांत अधिक येतो या न्यायानें कविलोकही पद्यें संगीताला शोभतील अशीच कळू लागले. आणि पद्यरचनेंत स्वरसंयोगावर विशेष लक्ष देऊन अर्थ आणि व्यंग्य रसाकडे दुर्लक्ष कळू लागले. नाटकांतलें पद्यें प्रायशः नीरस, क्लिष्ट आणि दुर्बोध झालीं आणि जेथें सुबोध झालीं तेथें ' पिउनि विड्या केल्या काड्या अंगाच्या ' अशा थाटाची ग्राम्य झाली. आणि पूर्वीच्या 'अल्लडुर' नाटकांत इतर दोष असले तरी अभिनयावर फार भर असे. आतां तानेच्या भराऱ्यांत त्याची मातब्बरी राहिली नाही. त्या काळांत पश्चिमेकडील सर्व गोष्टींचें अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति झाली होती. तिकडे ज्याला ऑपेरा' म्हणतात तशीं आपलेकडील नाटके होत. चाललीं आणि त्यांतील कांहीं प्रवेशांना तर बैठकीचेही स्वरूप येऊं लागलें. जुन्या साहित्यशास्त्रांत ज्या कृतीला नाटिका म्हणतात आणि जिचें स्वरूप " बहुव्रीकं पुष्कलगायनं " असें केलें आहे तिचें विकृतरूप हें होतें. आणि त्यांत भाषणाची भर पडली असें म्हटल्यास चालेल. हें बंड इतकें माजलें कीं, तें कोणीकडे जाईल याचा नेम लागेना. परंतु कालाच्या प्रवाहांत ईश्वरी संकेतच असा दिसतो कीं सृष्टीला गति मानसिक असो कीं भौतिक असो क्षणोक्षणी लक्षांत न येतां विलक्षण रीतीने बदलत जाण्याची आणि ती बदलत असतां असतां बऱ्याचें वाईट आणि वाईटाचें बरें होण्याचीं बीजे निर्माण व्हावयाचीं आणि त्यांनीं आपलें उद्दिष्ट परिणाम यथाकाल करावयाचेच. या नियमानुसार या प्रकाराला घंटाळलेली मंडळी पाश्चिमात्य महाकवि शेक्सपीयरची उत्तमोत्तम नाटकांची मराठींत रूपांतरें करून संगीताला जवळजवळ फांटा देऊन गद्यमय प्रयोग कळू लागले. आणि शाहू नगरवासी मंडळींनीं अभिनयाचे जोरावर बरेच यश मिळविलें. कांहीं कवीही श्रृंगाराच्या अतिरेकाला टाळून खरें काव्य कळू लागले आणि त्याची संख्या दिवसेंदिवस वाढूं लागली. आणि साहित्यसंमेलनें अस्तित्वांत येऊन खऱ्या काव्याची महती सर्व समाजाच्या निदर्शनास आणूं लागली. हा काळ आतां जारी आहे आणि काव्याला पुन्हां आपल्या उज्वल ठिकाणीं बसविण्याची खटपट चालू आहे.

हा मोठा उद्योग चालू असता आपणहि हातभार लावावा असे प्रोफेसर चापेकरांचे मनांत येणे साहजिक आहे. काव्यप्रगतीची गाढी आडमार्गावर जात चालली होती ती पुनः राजमार्गावर आणण्यासाठी लोक झटत आहेत त्यांत आपण एक दोर हाती घ्यावा हा विचार उत्पन्न होणे त्यांच्या संस्कृतीला उचितच होतें आणि त्यांच्या व्यासंगाला धरूनच होतें. उद्योग कोणत्या दिशेने करावा याचा बराच विचार करावा लागला. आणि करीत असता अनंत तरंग मनांत आले आणि ते कवितारूपाने बाहेर पडले. याचा उल्लेख पूर्वी केलाच आहे. नवीन साहित्यग्रंथ लिहावा तर तो केवळ विद्वानांच्या उपयोगी पडणार शिवाय त्याची प्रसिद्धी होण्यास वेळ लागणार आणि विलंबही सहन केला तर तो ग्रंथ इतर उत्तम संस्कृत पुस्तकांप्रमाणे कानाकोपऱ्यास जाऊन पडणार नाही अशी कोणी हमी घ्यावी ? व्याख्याने द्यावी तर ते काम आपण विद्यालयांत करीतच असतो. शिवाय या राजकायि चळवळीचे काळांत गरीब साहित्याची चिंता करतो कोण ? असे संशय पुढे हात जोडून उभे राहिले असावे. त्याच सुमारास त्यांच्या शिष्यांनी संग्रह छापविण्याचा आग्रह धरिला असावा. तेव्हां आपल्याच कवितेच्या द्वारा उद्दिष्ट हेतू पार पाडण्याचा यत्न करणे प्रोफेसरसाहेबांना सुचले असावे असा मी तर्क बांधिला आहे. आणि पद्यांच्या थोड्या सूक्ष्म निरीक्षणाने तोच सुट्ट होतो. कारण मंगलाचरणांतच गजेंद्रमोक्षाचा संबंध आणून आपल्या कार्याचा कठीणपणा निदर्शनास आणिला आहे आणि करुणाघन प्रभूने एकाच फुलाचे उपायन स्वीकारून संकटांतून पार पाडावे अशी भाक्तिभावाने नम्र प्रार्थना केली आहे.

दुसऱ्याच पद्यांत श्रीशारदेचे वंदन करून पूर्व कवींचे स्मरणपूर्वक काव्य कसे असावे याचे दिग्दर्शन केले आहे:—

“ उद्योन्मुख नव काव्यवाटिका ।
स्निग्ध नवांकुर तरु सुमलतिका ॥
कुणा न जीच्या सुखविति रासिका ।
काले दाविल मधु-शोभेते ” ॥

आणि तिसऱ्या पद्यांत आपला मुख्य हेतु दाखविला आहे तो असा:—

“ महाराष्ट्र हे विसर न याचा ।
पडो कधीहि आम्हां साचा ॥

तदुचित गौरव स्ववाङ्मयात्वा ।
वाढविण्याचें ब्रीद वरावे ॥ ”

पुढे काव्याचा आत्मा आणि त्याचे उत्कर्षाची साधनें वगैरे अकराव्या पद्यांत आणिलीं आहेत. तीं सगळीं विस्तारानें सांगण्यासारखीं आहेत परंतु तसें केलें असतां लेख फार लांबेल आणि तें कार्य साहित्यग्रंथांनीं केलें असल्यामुळें पुनरुक्त होईल. शिवाय तोच विषय कवीनें अकराव्या पद्यांत स्वमुखानें स्पष्ट केला आहे. त्यांतील पहिल्या आणि शेवटच्या दोन ओळी येथें उतरून घेतों:—

प्रकाश असुनी प्रभा जाशि नसे, नभि जातां रवि अस्तातें ।
प्रतिभा नसतां कवनही केवल भाषासौष्टव तें ॥ ध्रु० ॥
प्रभा, देवता, शशिद्युति, शिशु, विधि प्राण, काव्यी प्रतिभा ।
भाषासौष्टव, रचनालाघव, वरपांगी केवळ शोभा ॥ ७ ॥

कवींची वृत्ति समर्याद असतांही अनियंत्रित कशी असावी हें दाखविण्यासाठीं ‘वेडी’ ही कविता अंक ४१ ची लिहिली आहे. ही सर्वांनीं फार लक्षपूर्वक वाचावी आणि मनन करावी. ती अति सुंदर साधली आहे असें मला वाटतें.

क्षणैक मुनिसम निश्चळ वसते ।
अविदित कारण क्षणीं हांसते ॥
क्षणीं अकारण रुदना करिते ।
कृती ही हीची । मुग्धशी विकट परि साची ! ॥ १ ॥
‘ज्ञानाऽवधिची तमोवधीची ।
वृत्ति तत्त्वता एकचि साची ॥
उग्र प्रतीती या उक्तीची ।
इथें ही येई । विस्मया किती तरि देई ! ॥ ७ ॥

कविवृत्ति कशी नसावी हें दाखविण्यासाठीं कविता अंक ४२ व ४३ ‘आधुनिक कवींचा आरसा’ व ‘वेडा कवि’ या लिहिल्या आहेत. काव्यांत महापुरुषदर्शन असावें हें शिकविण्यासाठीं श्रीशिवजी महाराजांचें वर्णन आलें आहे. शृंगारादि सर्व रस यावे, ते यथास्थळीं समर्याद असावे, आणि त्यांचा अतिरेक कधीही होऊं नये हें ‘गृह-लक्ष्मी’ इत्यादि त्रोटक वर्णनें देऊन शिकविलें आहे. वनश्री पाहून ऋतूंचें वगैरे वर्णन अनेक प्रकारें रसांचें पोषक कसें होतें हें सुचविलें आहे. तसेंच थोड्याचें फार करून कसें सांगावें

आणि फार थोडक्यांत कसे आणावे हे दाखविण्यासाठी हॅम्लेट आणि ऑथेल्लो नाटकांचा सारांश काढला आहे; आणि थोड्याचा विस्तार कसा करावा हे शेक्सपिअरची कांहीं वचने सूत्रात्मक घेऊन त्यांचे उपवृंहण करून दाखविले आहे. ह्यालाच संस्कृतांत 'प्रौढी' असे म्हणतात. तिची व्याख्या 'पदार्थे वाक्य-रचनं वाक्यार्थेच पदाभिदा' अशी दिली आहे.

सारांश, काव्य कसे असावे आणि ते कसे निर्माण करावे हे शिकविण्याचा प्रयत्न ह्या लहानशा संग्रहांत केला आहे; आणि हे काम नियम घालून देऊन केलेला नाही. स्वतां आपण असावीत तशा जातीची काव्ये करून दाखविला आहे. जिज्ञासूने पुस्तकांतील पद्ये काळजीपूर्वक वाचून त्यांतून नियम आपण काढून घ्यावे म्हणजे ते मनांत ठसतील; आणि आपोआपच कृति त्यांच्या घोरणावर जाऊ लागेल; आणि ते सर्व अंगवळणी पडेल. जसा चित्रकाराला आकृतीचा, ती काढण्याचा, रंग सम-जण्याचा, उमजण्याचा, वठविण्याचा अभ्यास करावा लागतो किंवा पुतेळे घडणा-राला दगडाचे प्रकार माहीत असावे लागतात, त्यांचे गुणदोष पूर्वीच लक्षांत आणावे लागतात आणि यथायोग्य त्याचा उपयोग करावा लागतो त्याप्रमाणे कवी होणारालाही शब्दांचा, त्यांच्या शक्तींचा, साहित्यशास्त्राचा, छंदांचा आणि वृत्तांचा अभ्यास केला पाहिजे. चित्रकाराने जसे पूर्वीची चांगली चांगली चित्रे पाहिली पाहिजेत तसेच कवींनीही पूर्व कवींची काव्ये मन लावून पाहिली पाहिजेत. त्यांतील रस कसे निर्माण केले गेले आहेत याचे बारकाईने निरीक्षण केले पाहिजे. आणि मग ते आपल्या कृतींत त्या किंवा निराळ्या प्रकाराने आणण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. पाश्चात्य कवि वर्डस्वर्थ याने स्वतःची योग्यता अजमावण्याठी 'प्रिल्यूड' काव्य लिहिले हे प्रसिद्धच आहे. आपल्याकडील प्रसिद्ध कवि मोरोपंत यांनी सन्मणिमाला लिहून आपल्या पूर्वीच्या मराठींतील सर्व कवींचे ग्रंथ वाचिले होते असे निदर्शनास आणिले आहे आणि त्यातील विशेष गुण थोडक्यांत दाखविला आहे. दोष एकाचाही उघडकीस आणिला नाही. पंतांची टीका म्हणजे 'परगुणपरमाणू पर्वतकृत्य' केलेली आहे असे माझे एका मित्राने म्हटले ते वाउगे वाटत नाही. हीच वृत्ती होतकरू कवीने अंगची नसल्यास यत्न करून आपणांत उत्पन्न केली पाहिजे. आणि मधुकराप्रमाणे सर्व फुलांचा रस चाखून मग त्या सर्वांवर ताण करण्याची हांव धरून शक्ती असल्यास नवीन तऱ्हेचा रस उत्पन्न करण्याला नवीन शब्दयोजना आणि ते खुलवून दाखविण्यास

नवीन प्रसंग आपल्या कल्पनेने रचून जग जिंकिले पाहिजे. तसे होऊ शकत नसल्यास निदान आपण पूर्वकवींच्या मार्गे तरी न पडण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. हे सर्व करण्याला श्रम पडतील ते अगत्य केले पाहिजेत. श्रमावांचून प्रयत्नाला उत्तम फल कधीही येत नाही हा नियम अबाधित आहे. निदान आपण तरी असे घेऊन चालावे म्हणजे अस्थानी वृथा परिश्रम करण्याचा दोष येणार नाही. इतर कविमित्रांचा सत्कार कसा करावा हे पहाण्यास 'अनंत तनय' कवींच्या भेटीवर पद्य लिहिले आहे ते वाचावे आणि सार्वजनिक उत्सव मधुन मधुन प्रसंगानुसार कसे गोंगावे हे प्रासंगिक लहान लहान पद्ये लिहिली आहेत त्यावरून पहावे.

प्रसिद्ध मम्मटभट्ट ज्यांचा 'काव्य-काश' साहित्यशास्त्रांत प्रमाणग्रंथ मानला जातो, त्यांनी काव्य निर्माण करण्याला तीन गोष्टींची अत्यंत जरूर आहे असे म्हटले आहे. त्या गोष्टींत पहिली शक्ति म्हणजे काव्य निर्माण करण्याला लागणारी निसर्गदत्त प्रतिभा. दुसरी लोकव्यवहार आणि शास्त्र यांचे अवलोकन आणि तिसरी काव्यज्ञांच्या सहाय्याने काव्य करण्याचा अभ्यास. या तीनही गोष्टी एकसमयी अनुकूल असल्या पाहिजेत. एकादी कमी असल्यास काव्य होऊ शकत नाही असे निश्चयाने म्हटले आहे पुढे क्षेमेद्राने* याच गोष्टीचा विस्तार करून कोठे कोठे जावे, काय काय प्रसंग पहावे यांचे लाभ विगतवार वर्णन दिले आहे आणि कोणीकडे विशेष लक्ष द्यावे हे सुचविले आहे. तसेच प्रत्येक छंदाचा आणि प्रत्येक वृत्ताचा अभ्यास करावा आणि आपणांला कोणते वृत्त किंवा कोणता छंद सहज आणि उत्तम रीतीने साधतो हे पहावे. आणि आपल्याला पसंत पडलेल्या वृत्तांत किंवा छंदांत काव्य करण्याच्या अभ्यासास लागावे. प्रथम असे करावे की उत्तम कवींची उत्तमोत्तम पद्ये घेऊन त्यांतील सर्व अर्थ मनांत आणावा. आणि कविकल्पनेची आपण आपल्या मनाने कल्पना करावी. तरी ती आपण काव्य करून त्यांत घालावी. आणि मग आपले काव्य आणि पूर्वकविकाव्य जवळ जवळ ठेवून त्याची तुलना करावी. जर आपले कमी पडले तर तसे ते कां झाले याचा विचार करावा. आणि दुरुस्ती करण्याची तजवीज करावी. जर आपले काव्य पूर्वकवींच्या वरोवरीचे किंवा अधिक बरे आहे असे वाटले तर कोणा काव्यज्ञाकडे ती दोन्ही काव्ये न्यावी आणि त्याच्याकडून परीक्षा करावी आणि त्याने अनु-

* 'कविकण्ठाभरण' काव्य.

कूल मत दिलें तरच आपलें काव्य चांगलें झालें असें मानावे. आणि पुढील उद्योगास लागोवें.

जर कदाचित असें झालें कीं आपलें काव्य जुन्या कवीच्या बरोवरीचें कांहीं केल्या होत नाहीं तर आपण शब्दोपजीवी व्हावें म्हणजे जुन्या कवींचे कांहीं शब्द घेऊन तेंच काव्य जमविण्याची तजवीज करावी. तशी साधत नाहीं अशी खात्री झाली तर आपण पादोपजीवी* व्हावे म्हणजे पूर्वकवीचा एक चरण उसना घ्यावा आणि बाकीची कविता आपण आपल्या शब्दांत करावी आणि ती पुनः पूर्ववत् परीक्षा करावी आणि करवावी. आणि असेंही करून कांहीं साधत नाहीं असें झाल्यास नाद सोडावा असें ओघानेंच येतें.

कविता करण्याचे बाजूनें इतकी तयारी केल्यावर किंवा त्यापूर्वी होतकरू कवींनीं कोणत्या तरी एका शाखाचा पूर्ण अभ्यास करावा आणि त्यांतून उपमा वगैरे मिळवाव्या. जसें, शूद्रकानें द्यूताचा किंवा विशाखदत्तानें राजनीतीचा अभ्यास दर प्रसंगांत दाखविला आहे, याला 'कविपरिचय' असें म्हणत असतात. आणि वेदव्यासांनीं आपल्या अठरा पुराणांत सर्व शास्त्रे आणून दाखविली आहेत.

महाराष्ट्रांतलि अलीकडील मंडळींत प्रतिभा नाहीं, असें मला वाटत नाहीं. ती पुष्कळ होतकरू मुलांत चांगली आणि उज्ज्वल आहे असें माझे मत आहे. तें मी बरीच माणसें पाहून विचार करून ठरविलें आहे. मग उत्तम काव्य अलीकडे झालेलें कां नजरेस येत नाहीं असें कोणी विचारिल तर माझे उत्तर असें आहे कीं उत्तम काव्य अलीकडे होत नाहीं असें जो म्हणतो त्याची चूक आहे. झाली आहेत आणि होत आहेत. परंतु ती थोडी आहेत ही गोष्ट खरी आहे. आणि तें तसें नेहेमीच असावयाचें. " शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे " ही म्हण कांहीं खोटी नाहीं. परंतु मला असें भासतें कीं आपल्यांत असलेल्या कवित्वशक्तीची करावी तशी जोपासना करून तिची उत्तमोत्तम फलें घेण्याचा जसा उद्योग झटून केला पाहिजे तसा कोणी करीत नाहीं. एकादें खंडकाव्य किंवा पद्य करतात त्यांत थोडीबहुत कीर्ती मिळाली म्हणजे दुसरीं काव्ये करण्याच्या व्यवसायास लागतात. परंतु आपणांत जो विशेष गुण आहे त्याची उन्नति करण्याचे मार्ग कोणी लागत नाहीं. आणि काव्य थोडें कां

* या प्रकाराचें उदाहरण विक्रमकविविरचित " नेमिदूत " हें होय.

होईना पण उत्तम व्हावें याच्या विवंचनेत कोणी पडत नाही. हा सर्व दोष त्याचाच आहे असें मात्र नाही. सांप्रतचा काळ वीररसाला अनुकूल नाही. कारण आपल्या लोकांत कोणी शूरवीर अलीकडे निघाला नाही. युद्धकलेंत फार बदल झाल्याने आणि निराळ्या प्रकारचीं शस्त्रे निघाल्यामुळे वैयक्तिक शौर्य दाखविण्याला संधी नाही. आणि तिच्या अभावीं वीररसप्रधान काव्य निर्माण करणें सोपें नाही. शृंगार उरला आहे. आणि त्याची शेवटच्या वाजिरावांच्या कारकीर्दीपासून चंगळ उडाली आहे. परंतु एक तर तो कांहीं अंशीं ग्राम्य झाला आहे आणि बरेच अंशीं पांचटपणांत अंतर्भाव पावला आहे. शृंगार वीरांचाच शोभतो आणि वीर एकपत्नीवृत्ती असला तर फार उंच प्रतीचा होतो. त्यांत स्वाधीनपतिका, बाला वगैरे नायिका फार पुढें येतात. वीर असून अनेकपत्नीक नायक असल्यास मध्यम प्रतीचा होतो. परंतु त्याचें माधुर्य पुष्कळ अंशीं कायम रहातें. अथवा आवडीप्रमाणें कधीं अधीकही होतें. यांत खांडिता, उत्का, वासकसज्जा वगैरे नायिका येतात आणि मोठ्या आनंदाला कारण होतात. केवळ शंढांचा शृंगार मनोरम होत नाही. आणि शंढांचा शृंगार तर हास्यास्पद होतो. इतकेंच नाही तर त्याचा द्वेष आणि तिटकारा वाटतो. सुदैवाची गोष्ट आहे कीं शेवटले दोन प्रकार दिवसेंदिवस कमी होत चालले आहेत आणि ते अगदीं निघून जातील तो दिवस सुदान. अलीकडे सिनेमाचे प्रयोग फार होऊं लागल्यापासून फाजील हास्यरसाचाही जरा अधिक पगडा बसला आहे. परंतु तो अद्यापि फार पलीकडे गेला नाही. आहे इतक्या मर्यादित राहिल तर फार बरें होईल.

या लहानशा पुस्तकाला मी प्रस्तावना फार लांब लिहिली असें कोणास वाटण्याचा संभव आहे त्याचा खुलासा अगाऊच करितां आला तर बरा. तो असा कीं हा संग्रह जरी पन्नास कवितांचा आहे तरी गर्भित हेतू फार मोठा व्यापक आहे. चांगलें काव्य कसें करावें आणि तें तज्ञ लोकांखेरीज इतरांनीं कसें ओळखावें हें सुलभ रीतीनें शिकविण्याचा यत्न केला आहे असें मी समजतो. थोडक्यांत बोलावयाचें म्हणजे कविताद्वारे कविता शिकवावयाची आहे. आणि ती वाचकाला मी शिकत आहे असें न कळू देतां ! ज्याप्रमाणें मुलांना गोष्टींच्या द्वारे नीती शिकविली जाते त्याचप्रमाणें नवीन रीतीला अनुसरून जुन्यांतलें सर्व जितकें उत्तम आहे तें ठेवून त्यालाच उजळून लोभनीय करून दाखविण्याचा प्रयत्न आहे. तो

माझे मते तो उत्तम रीतीने साधला आहे. पद्यांच्या चाली नवीन तऱ्हेच्या संगीतानुकूल आहेत. पदलालित्य सुरेख आहे आणि अर्थगौरव जिकडे तिकडे दिसून येतो, आणि सहृदयता प्रोत्साहनाने वाढत रहाते. हा सुंदर सुवासिक फुलगुच्छ आहे तो प्रॉफेसरसाहेबांनी आपल्या नजरबागेत आपणच लावलेल्या वेळी आणि झाडाची पुष्पे गोळा करून तयार केला आहे तो सर्वांनी उपयोगांत आणून आपला उत्कर्ष करून घ्यावा. सुखवस्तूंनी नेहेमी हाती बाळगावा. मेहनत करणारांनी आपल्या काम करण्याजागी ठेवावा आणि विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करीत असतांना मधून-मधून त्याकडे पाहून त्याचा सुगंध घेऊन अभ्यासाच्या श्रमाचा परिहार करावा. शेवटी होतकरू कवींनी तर उराशी बांधावा. आपण साहित्य गोळा करीत असतां त्यांत असलेल्या साहित्याशी पडताळा पहावा आणि त्या धर्तीवर निराळा, त्यापेक्षा मोठा आणि शक्य असल्यास त्याहूनही अधिक मोहक फुलांचा झेला तयार करण्यास झटावे. कवी जयदेवाने असेच केले आणि 'पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती' झाला लोकांत मानमान्यता मिळविली. प्रभू गोपाल कृष्णास वश केले, रासिकांस रमविले आणि आपण तरून जाऊन त्यांनाही तारिले. ईश्वर करो आणि येथेही असेच होवो.

द्वैताच्या नरकासुरें प्रळय हा लोकीं असे मांडिला ! ।
 त्यानें राष्ट्रि स्वकार्य-हानि-निशिचा काळोख ही दाटला ! ॥
 आत्मज्योति सुदीप्त होउनि जर्घा ध्वंसील त्या आगळी ।
 राष्ट्रोद्धारक दिव्य शाश्वत खरी तेज्हांच दीपावली ! ॥ १ ॥

अमरावती,
 ३०-१२-२८.

५४३८

गणेशाय नमः

भावोद्धार !

‘ परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ’—

श्री. गीता. अ. ३: श्लोक ११.

पुष्पाचा नैसर्गिक विकास व त्याचे ठायीं दिसणारी रूपसुगंधादि गुणसामग्री या गोष्टी मूलतः ईश्वरी कृपांशाच्याच फलरूप होत हें तत्त्वदर्शनेनें जसे खरें आहे, तसेंच सत्यपूर्ण पण काव्यमय भाषेनें बोलावयाचें झाल्यास, पुष्पांच्या ठायीं दिसून येणारा हा गुणाविर्भाव त्या पुष्पांच्या हातून पूर्वजन्मीं व प्रस्तुत जन्माच्या विकासावस्थेंत घडलेल्या यथाशक्ति आराधनेचा ‘भावोद्धार’च होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. त्याचप्रमाणें फुलझाडे, फुलें वगैरेबद्दल स्वाभाविक उत्कट प्रेम वाटणें, फुलझाडांची योग्य जोपासना व संवर्धन करून त्याच्यावर येणाऱ्या पुष्पांचा सुंदर कुशलतेनें हार अथवा गुच्छ तयार करून, तो परमेश्वरचरणीं किंवा पूज्य व प्रिय अशा आप्तसुहृज्जनास निरपेक्ष निष्ठेनें अर्पण करणें, हीं ‘मालाकार वृत्ति’ देखील, ईश्वराविषयींची निःसीम श्रद्धा, त्याच्या अनेकविध व रम्य सृष्टीविषयीं मनांत दास करणारी उदात्त व उत्कट गुणग्राही रासिकता. निकट आप्तसुहृत्तुस्य निरपेक्ष आत्मीयत्व इत्यादि मनोवृत्तींचे संकलित व दृश्य स्वरूपाचे ‘भावोद्धार’च होत हें सहृदय व विचारी माणसांस सांगणें नकोच.

मनुष्याच्या अंतःकरणांत अशा तऱ्हेचे जे अनेक भाव-सद्बृत्ति अथवा सद्भाव-ईश्वरी कृपेनें स्वभावतःच बीजरूपानें वसत असतात, त्या सर्वांतील उच्चतम व खऱ्या मनुष्यत्वाचा द्योतक असा एकच भाव म्हटला म्हणजे कृतज्ञतेची बुद्धि हा होय. या कृतज्ञतेच्या भावासंबंधीं एक विशेष गोष्ट ही आहे कीं, तिचा भावोद्धार केवळ अंतर्मुख म्हणजे केवळ मनांतल्या मनांत वाटणाऱ्या जाणिवेच्याच रूपांत राहिल्यानें तिचें समाधान होत नाही. कृतज्ञतेच्या भावनेपासून खऱ्या संस्कारी हृदयास वाटणारा आल्हाद जरी एका प्रकारें स्वसंवेद्य असा असला, तरी तो ‘बहिर्मुख’ झाल्याशिवाय—त्या आल्हादास वाचारूपानें ‘उद्गारां’ची उघड वाट करूं दिल्याखेरीज व तद्द्वारा इतरांसहि त्याचें सात्त्विक आनंदवर्धक ‘दर्शन’ (केवळ शाब्दिक ‘प्रदर्शन’मात्र नव्हे !) करविल्याखेरीज—त्याच्या आत्मतृप्तीची पूर्तताच होत नाही.

म्हणूनच, प्रेमाच्या खालोखाल, कृतज्ञतेचा गौरव व कृतघ्नतेचा निषेध या विषयासंबंधीं जगांतील सर्व महान कवींचे प्रसंगवशात् अथवा स्वतंत्र कविता-रूपानें—अत्यंत उत्कट व उज्ज्वल काव्यमय उद्गार निघाले आहेत. केवळ नमुन्हा दाखल दोनच उक्ती पुढें देतोः—

कृतघ्नस्य नास्ति निष्कृतिः ।

—A grateful mind.

By owing owes not, but still pays, at once.

Indebted & discharged.—Paradise Lost, Bk. IV.

सारांश 'परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्' हा जसा श्रीमत् व्यासांच्या अठरा पुराणांचा सारदर्शक 'भावोद्धार' एका अज्ञातनाम पण अमरवाक् कवीने काढला आहे, त्याचप्रमाणे, 'कृतज्ञ'तेच्या वृत्तीचा गौरव व कृतघ्नतेची निर्भर्त्सना हा एकच विषय देखील जगांतील महाकवींच्या उज्ज्वलतम उक्तींचे साम्य व ऐक्य दर्शविण्याच्या बाबतीत उत्तम गमक होईल असे मला वाटते. असो.

'कृतज्ञ'तेची मनोवृत्ति ही गोष्ट उदात्त आणि काव्यानुकूल वृत्ति असल्यामुळे आणि पुढील अल्प संग्रहाच्या सिद्धतेच्या बाबतीत, या सर्वव्यापी 'कृतज्ञ'तेच्या भावनेखेरीज माझा दुसरा कसल्याच प्रकारच्या कर्तृत्वाचा संबंध पोहोचू शकत नसल्यामुळे प्रस्तुत 'भावोद्धार'चा आरंभ वरील सामान्य विवेचनाच्या धोरणानेच माझ्या मनांत सहजगत्या उदित झाला त्याचे येथवर दिग्दर्शन केले. आतां, अर्थान्तरन्यासाचा आश्रय करून या सामान्य विवेचनेला विशेष व व्यक्तिनिष्ठ आभारप्रदर्शनाची थोडक्यांत जोड देऊन हा भावोद्धार पुरा करण्याच्या मार्गास लागतो.

प्रस्तुत अल्पसा कवितासंग्रह काढण्याचा संकल्प माझे परमप्रिय सत्कविमित्र-द्वय रा. रा. 'अनंत-तनय' व संस्थान भोर येथील सुप्रसिद्ध, सहृदय व निर्मत्सर काव्यसमीक्षक रा. रा. नारायण महादेव भिडे बी. ए. यांच्या विद्यमाने प्रथम प्रसिद्ध झाल्यास बराच कालवधि झाला. तशांत, मित्रवर्य अनंत-तनय यांस दुर्धर शरीरवैकल्याने अकल्पित गांठले व त्यांतून त्यांची श्रीसत्यसंकल्परूप परमेश्वराच्या कृपेने पुनर्जन्मवजाच मुक्तता झाली; व आतां केवळ नेहेमी वसल्या-ठिकाणीच बसून कां होईना पण थोडाबहुत तरी बौद्धिक व्यवसाय पूर्ववत् करू शकण्या इतक्या स्थितीत ते आले ही मोठ्या सुदैवाची व आनंददायक गोष्ट होय. या अनपेक्षित अंतरायामुळे प्रस्तुत कवितासंग्रहाचे कार्य प्रत्यक्षतः त्यांच्या हातून जरी पार पडू शकले नाही तरी निदान हा संग्रह त्यांच्या दृष्टीस पडण्याचा सुयोग येत आहे या विचाराने माझ्या मनास विशेष समाधान वाटत आहे हे निराळे सांगणे नकोच. या सर्व गोष्टींचा विचार मनांत आला असतां

“अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः” या भगवदुक्तीची गंभीर अर्थपूर्णता चारंवार प्रत्ययास येऊन अंतःकरण भक्त्युत्कटतेनें विनम्र होतें !

माझ्याबद्दल एकच ‘मित्रत्वा’ची वृत्ति !-पण ती निःसीम गुणकौतुकी व प्रोत्साहक वात्सल्य, अकृत्रिम, व साहाय्यतत्पर स्नेह आणि छात्रोचित निर्व्याज प्रेमादरयुक्त निष्ठा, -या त्रिविध स्वरूपांनीं अनुक्रमेण परमपूज्य श्रीमंत नामदार दादासाहेब खापर्डे, सन्मित्रवर्य रा. नारायणराव भिडे व शिष्यामित्र रा. रा. प्र. कानिटकर यांनीं ‘ सुवर्णचंपका ’ सारख्या सान्या चिमुकल्या अर्भकास सुलालित, सुशोभित व सालंकृत करून व्यक्त केली आहे; आणि “ आत्मनीव प्रियाधानमेतन्मैत्रीमहातत्रम् ” हें जें कोणत्याही स्वरूपांतील मित्रत्वाचे उदात्त लक्षण तें तिघांनींही प्रस्तुतसारख्या अल्प कृतीचें आपापल्या-परी आवडीच्या परवडीनें कोडकौतुक करून प्रत्यक्ष दाखविलें आहे तें सहृदय व मार्मिक वाचकांस स्पष्ट करून दाखविण्याची आवश्यकता नाही. अर्थात् या तिघांसंबंधी माझा एकरूप व खरा ‘ भावोद्गार ’ म्हणजे सकृत्तज्ञ मौन हेंच होय.

परमेश्वराच्या विभूतिरूपत्वामुळे कोणत्याही वाङ्मयकृतीत आदिमध्यान्ता-धिष्ठित व वंदनार्ह असणारे जे सद्वाचक त्यांच्या विषयींचा माझा भावोद्गार एक श्लोकी “ विज्ञप्ति ” द्वारां अन्यत्र स्वतंत्र व्यक्त केलाच आहे. तथापि प्रस्तुत भावोद्गाराच्या पूर्ततेसाठीं येथें आणखी इतकेंच म्हणतां कीं ‘ सुवर्णचंपका ’चें एकच वेळ आघ्राण करून तेवढ्यापुरती जरी त्यास खरा आमोदास्वाद व आल्हाद यांची प्राप्ती झाल्याचें त्यास मनःपूर्वक वाटेल तर ‘ सुवर्णचंपका ’चें सार्थक झालें असें मी मानीन. शेवटीं श्रीज्ञानेश्वरांच्या प्रासादिक व मांगल्यदायक ‘ पसायदाना ’चा अनुवाद करून हा अल्प भावोद्गार पुरा करितों.

‘ दुरितांचें तिमिर जावो ।

विश्व स्वधर्मसूर्ये लाहो ॥

जो जें वांछी तो तें लाहो ।

प्राणिजात ॥

पुणे,
रविवार, माघ शु॥ २,
शके १८५०
ता. १३-१-१९२९.

प्रो. श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर.

कविपरिचय

विद्वान व बहुश्रुत पंडित, उत्कृष्ट वक्ते, नामांकित टीकाकार व वाङ्मयसमीक्षक आणि रसिक कवि इत्यादि गुणसमुच्चयामुळे महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध असलेल्या ज्या थोड्या फार व्यक्ति आहेत त्यांत गुरुवर्य प्रो. श्रीकृष्ण निळकंठ चापेकर ऊर्फ कवि 'श्रीकृष्ण' यांचे नांव प्रमुखपणे डोळ्यांपुढे येते. आज अशा विद्वान रसिकवरांचा काव्यग्रंथ प्रसिद्ध होत असला तरी प्रो. चापेकरांचे नांव महाराष्ट्राच्या स्मरणांत उत्कृष्ट कवि यापेक्षां उपरिनिर्दिष्ट गुणसमुच्चयामुळेच रहाणारे आहे. अशा विद्वद्यांची कविता वेळोवेळीं आत्मरंजनार्थ लिहिलेली व कित्येक विशिष्ट प्रसंगीं रचलेली असल्यामुळे त्यांत आपणांस एकादा विद्वान गृहस्थ सहजासहजीं उत्कृष्ट काव्ये कशीं लिहूं शकतो किंवा बुद्धिप्रधान विद्वत्तेच्या पोटीं भावनानिष्ठ कोमल काव्याची कशी निर्मिति होते याचा सहृदय वाचकांस सहजच परिचय होणार आहे. अर्थात् 'कविपरिचयांत' प्रो. चापेकरांच्या कवित्वापेक्षां ज्या गुणांमुळे महाराष्ट्रास ते आज विशेष परिचित आहेत त्यांचाच प्रामुख्याने उल्लेख आल्यास त्यांत वाचकांस आश्चर्य वाटण्याचे मुळीच कारण नाही.

चापेकर घराण्याचे कोंकणांतील मूळ गांव वेळणेश्वर हे जरी असले तरी कोंकणस्थांच्या नेहमींच्या प्रघातास अनुसरून त्याने स्थलांतर केले व सातारा जिल्ह्यांत देवराष्ट्रे या गांवीं स्थायिक झाले. खुद्द कोंकणांत कोंकणस्थांच्या कर्तबगारीला वांव नसल्यामुळे अनेक कुटुंबे देशावर कायमचीं स्थायिक होऊन राहिली आहेत, व त्यांच्या कोंकणांतील मूळगांवाच्या नांवाचा संबंध फक्त नांवापुरताच राहिला आहे. चापेकर कुटुंब सुमारे शंभर वर्षांपूर्वीपासून देवराष्ट्रे या गांवीं स्थायिक झाले असावे असे म्हणण्यास हरकत नाही. देवराष्ट्रे या गांवाला पेशवाईच्या काळांत आणि त्याच्याही फार पूर्वी बरेच ऐतिहासिक महत्त्व असून ते गांव विशेष संपन्न आणि समृद्ध समजले जात असे. पटवर्धनी कागदपत्रांत चापेकरांचीं नांवे आढळतात.

प्रो. चापेकरांचे पणजोबा नारो विठ्ठल हे मोठे कर्तृत्ववान व करारी पुरुष असून त्यांनीं इंग्रजी अमदानीच्या पहिल्या पाव शतकांत बरींच मोठ्या हुद्द्याचीं कामे केलीं असून ते शेवटीं हुजूर डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंतही पोचले होते. त्यांचे चिरंजीव भास्कर नारायण हेही खानदेशांत एरंडोल, अंमळनेर वगैरे गांवीं व ठाणे,

भिवंडी वगैरे ठिकाणीं मामलेदार होते. प्रो. चापेकरांचे वडील श्री. निलकंठ भास्कर ऊर्फ तात्यासाहेब यांनी पुण्यास कलेक्टर कचेरीत अकॉउंट ऑफिसमध्ये बरीच वर्षे नोकरी केली असून सध्यां ते पेन्शनर आहेत. प्रो. श्रीकृष्ण निलकंठ ऊर्फ बापूसाहेब चापेकर यांचा जन्म अंमळनेर (खानदेश) येथे आषाढ वद्य ९ शके १७९९ सालीं झाला. त्यांचे प्राथमिक आणि उच्च विद्यालयीन शिक्षण पुण्यास झाले. नूतन मराठी विद्यालयांत त्यांची इंग्रजी पांचवी पूर्ण झाल्यावर ते हायस्कूलमध्ये गेले, त्यावेळचा नूतन मराठी विद्यालयांतील शिक्षकवर्ग संस्कारी शिक्षणाचा विशेष चहाता असून विद्यार्थ्यांची जेणेकरून सर्वांगीण उन्नति होईल, बहुश्रुतता वाढेल आणि त्यांचीं मते सुसंस्कृत होतील अशा प्रकारचे शिक्षण देण्यावर त्याचा मुख्य भर असे. त्यामुळे नियत पुस्तकांचा सांगोपांग अभ्यास न झाला तरी शिक्षकांच्या आपलेपणाच्या आणि जिद्दाळ्याच्या प्रेमळ उपदेशाने विद्यार्थ्यांच्या शील्यवर पुष्कळच चांगला परिणाम होत असे, आणि सत्संगति, सद्वाचन आणि सच्छिक्षण यांचे वाळकडू ह्या वयांतच विद्यार्थ्यांना मिळत असे. त्यावेळीं विद्यालयांतील दामुअण्णा कुळकर्णी, सिनकर, भिकाजीपंत निमकर, हरिभाऊ आपटे, प्रो. पानसे वगैरे शिक्षकांच्या शिकवणुकीचा प्रो. चापेकरांच्या मनावर आजन्म टिकणारा परिणाम झाला. हरिभाऊंनी त्यांना वाङ्मयाभिरुची लाविली व तेच विशेषतः त्यांच्या वाङ्मयाभ्यासाचे प्रेरक झाले. हरिभाऊंचा मुख्य कटाक्ष विद्यार्थ्यांनी विद्यार्थीदशेतच लेखन, सार्वजनिक बाबतींत भाग घेणे वगैरेच्या द्वारे प्रसिद्धि मिळविण्याच्या नादीं लागू नये, यावर होता. विद्यार्थी जर विद्यार्थीदशेतच अशा गोष्टींच्या मोहांत व फंदांत पडले तर त्यामुळे त्यांच्या शिक्षणाचे मातेरे होईल अशी त्यांची स्वानुभवपूर्ण समजूत होती. त्यावेळीं एकाद्या वर्तमानपत्रांत एकादा छोट्यासा लेख किंवा कविता पाठवितांना विद्यार्थ्यांच्या अंगी किती आत्माऽविश्वास आणि किती साध्वसभाव असे याची आजच्या स्थितीवरून कल्पनाही करता येणार नाही.

सरकारी हायस्कूलमध्ये असतांना त्यांचे खाजगी रीतीने पुष्कळच वाचन झाले होते. ह्या काळांत त्यांनी निबंधमाला वगैरे पुस्तके पद्धतशीर रीतीने वाचून काढली. तसेच त्यांनी ' बालानंद सभा ' स्थापून विद्यार्थ्यांचे एक वाङ्मयमंडळ बनविले.

इ. स. १८९३ सालीं मॅट्रीक झाल्यानंतर त्यांचे पुढील उच्च शिक्षण फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये झाले. त्यावेळीं त्यांच्या अध्यापकवर्गांत प्रो. भानू होते चापेकरांना वक्तृत्वाची पहिल्यापासूनच आवड होती व ती प्रो. भानूंच्या प्रोत्साहनाने

विशेषच वर्धमान झाली. विद्यार्थीदशेंत असतांनाच मुंबई, नगर, नाशिक, सोलापूर, नागपूर वगैरे ठिकाणीं वक्तृत्वोत्तेजक समारंभांत बक्षिसें मिळविलीं आहेत. ज्यूनियर बी. ए.मध्ये असतांना त्यांचीं धुळें, नगर व नागपूर ह्या ठिकाणीं ' कविमीमांसा ' ' ईश्वरप्रणीत धर्म ' वगैरे विषयांवर व्याख्यानें झालीं, व त्या वेळीं ' बाष्पांजलीकार ' ग. ज. आगाशे, ह. म. पंडित, उद्यमकर्ते पाध्ये वगैरेनीं प्रशंसापर धन्योद्गार काढून त्यांचा गौरव केला. ह्यामुळें चापेकरांना उत्तेजनच मिळत गेलें. १९०१ सालीं सोलापूर येथील सेशन जज मि. प्रॅट यांनीं वक्तृत्वोत्तेजक सभेंत शेतकी व औद्योगिक विषयावर मुद्दाम १०० रुपयांचें पारितोषिक लाविलें होतें, तेंही त्यांसच मिळालें. त्यावेळचा त्याचा समग्र सारांश तेथील ' कल्पतरू ' पत्रांत आला होता. ह्यानंतर लगेच मुंबईस त्यांना वक्तृत्वोत्तेजक सभेचें पाहिलें बक्षिस मिळालें. ह्याप्रमाणें त्यांनीं अनेक ठिकाणीं विजयपारितोषकें मिळवून स्वतःच्या भावी कीर्तिमांदिराचा एक प्रकारें पायाच घालून ठेवला असें म्हटल्यासं हरकत नाहीं.

१८९८ सालीं बी. ए. झाल्यावर लवकरच म्हणजे १८९९ जुलै महिन्यांत त्यांची मुंबईच्या गोकुळदास तेजपाळ हायस्कूल या गुजराथी शिक्षणसंस्थेंत संस्कृताध्यापक या नात्यानें नेमणूक झाली. कॉलेजमध्ये असतांना चापेकरांनीं हौसेनें गुजराथीचें सहज-गत्या थोडें अध्ययन केलें होतें, त्याचा येथें फार उपयोग झाला. त्यांनीं गुजराथी-नंतर हिंदी भाषेशींही आपला परिचय करून घेतला. प्रत्येक सुसंस्कृत हिंदी गृहस्थास निदान मराठी, हिंदी, गुजराथी, बंगाली व कानडी या प्रमुख प्रांतिक भाषांचें सामान्य ज्ञान तरी असलें पाहिजे असें त्यांचें मत आहे. गुजराथी शिक्षणसंस्थेंत त्यांना गुजराथी शिकवावें लागत असल्यामुळें त्यांचा त्या भाषेचा व्यासंग पुष्कळच वाढला. त्यांचीं गुजराथींत बरींच भाषणें झालीं असून ' डै।मुद्दी ' सारख्या मासिकांत त्यांनीं क्वचित् गुजराथी लेखही लिहिले आहेत. त्यांनीं गुजराथींत प्रासंगिक काव्य-रचनाही केली आहे. उत्कृष्ट गुजराथी वाङ्मयाचा मराठी वाचकांना परिचय करून देण्यासाठीं त्यांनीं सरस्वतीचंद्राच्या ' आर्य स्त्रीतुं कुटुंबजल ' या कथा-भागाचें मराठींत ' गुणसुंदरी ' या नावाचें सुंदर भाषांतर केलें आहे. ज्या भाषांतरांत मूळ कोणतें आणि प्रतिकृति कोणती याचा निर्णय करतां येत नाहीं तें उत्कृष्ट भाषांतर होय. ही कसोटी ' गुणसुंदरी ' च्या बावतींत पूर्णपणें लागू पडते.

मुंबईस असतांना त्यांचा 'इंदुप्रकाश' वर्तमानपत्राशी संबंध आला व ते कांहीं वर्षे त्या पत्राच्या इंग्रजी व मराठी विभागांत संपादकीय लेख लिहीत असत. १९०५ सालीं इंदुप्रकाश दैनिक झाला. दैनिकाच्या पहिल्या अंकांतील 'आत्मनिवेदन' हा अग्रलेख त्यांचाच आहे. इंदुप्रकाशामुळे दामोदर सांवळाराम मंडळीशीं त्यांचा निकट संबंध घडून आला. त्या मंडळींसाठीं त्यांनीं स्वामी विवेकानंद यांचीं ज्ञानयोगावरील व्याख्यानं व हिंदुस्थानची राजनीति (कांहीं भाग) या पुस्तकांचें मराठींत भाषांतर केलें व त्या मंडळींतर्फें तीं पुस्तकें प्रसिद्धही झाली आहेत. मुंबईस असतांना ते प्रसिद्ध हिंदु युनियन क्लबाचे सभासद होते व त्या क्लबातर्फें होणाऱ्या हेमन्त व्याख्यानमालेचे ते बरींच वर्षे एक चिटणीस होते.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक समारंभाच्या अध्यक्षपदाचा मान प्रो. चापेकरांना १९०१ सालीं म्हणजे त्यांच्या वयाच्या केवळ चोविसाव्या वर्षाच मिळाला. हा बहुमान बहुधा वृद्ध वाङ्मयवीरांना किंवा वाङ्मयवृद्धांना देण्याचा ग्रंथालयाच्या चालकांचा पुष्कळ दिवसांचा प्रघात आहे. त्यामुळे चापेकरांना हा बहुमान मिळाला ह्याबद्दल अनेकांनीं त्यावेळीं सकौतुक आनंद व कित्येकांनीं-अर्थातच-असूयाप्रेरित सखेदाश्चर्य प्रकट केलें. हा बहुमान त्यांच्या आयुष्यांतील एक अत्यंत संस्मरणीय प्रसंग होय.

१९०३ सालीं ते एम्. ए. झाले. मुंबई विश्वविद्यालयांत मराठीचा प्रवेश झाल्यावर जे दोघे सद्गृहस्थ पहिल्यांदाच मराठी घेऊन एम्. ए. झाले, त्यांपैकीं हे एक होत. दुसरे सुप्रसिद्ध भारतसेवक श्री. गो. कृ. देवधर हे आहेत. चापेकर जरी एम्. ए. झाले तरी 'एल् एल्. बी.' होण्याची त्यांची मनीषा पूर्ण झाली नव्हती. ते पहिल्यापासून वाङ्मयव्यासंगी असल्यामुळे तुम्ही 'एल् एल्. बी.' कधींच होणार नाहीं असें त्यांच्या एका मित्रानें भविष्यकथन केलें होतें ! परंतु एल् एल्. बी. होण्याची दुर्दम्य ईर्ष्या असल्यामुळे एम्. ए. झाल्यावर अनेक प्रत्यवायांनंतर कां होईना त्यांनीं इच्छित पदवी प्राप्त करून घेतली, आणि आपल्या मित्रवराचें भविष्य खोटें ठरविलें !

वकील झाल्यावर लगेच चार पांच महिन्यांत त्यांनीं हायस्कूलचा संबंध सोडून स्वतंत्रपणें वकिली करण्यासाठीं वऱ्हाडांत परतवाडा-एलिचपूर या गांवीं प्रयाण केलें. आतां ते पूर्वाच्या सर्व बंधनांतून मुक्त झाले असल्यामुळे स्वतंत्रपणें देशहिताचें कोणतेंही कार्य हातीं घेणें त्यांना सुलभ झालें. देशहिताच्या लांब लांब गप्पा

मारणाऱ्यांनीं आधीं खेड्यांची सुधारणा केली पाहिजे व जुन्या गांवकीचें सामुदायिक स्वरूप कायम ठेवून आधुनिक गोष्टींचा त्यांत समावेश झाला पाहिजे हें त्यांचें सूत्रवाक्य असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या गावांत सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करून तो यथाशक्य सफळही करून दाखविला. चापेकरांचें त्या गांवीं सुमारे सहा वर्षे वास्तव्य होतें. त्या काळांत त्यांनीं अनेक चळवळी करून लोकजागृती केली. सार्वजनिक सभा, उत्सव आणि स्थानिक चळवळ करण्याचा त्यांनीं जो उपक्रम केला तो आज-तागायत चालूं आहे. तसेंच तेथें त्यांनीं पहिली अमरावती जिल्हा परिषद भरविण्यांत पुढाकार घेऊन ती मोठ्या उत्साहानें पार पाडली. त्याशिवाय त्यांनीं कांहीं राजकीय व शैक्षणिक कामगिरी करून स्थानिक पुढाऱ्यांची कीर्ति मिळविली.

त्यांच्या आयुष्यांत असें कांहीं अभावित आणि यष्टच्छया योग घडून आले आहेत कीं तें एक लहरी दैवाचें ऋडाविलसितच होय असें म्हणावें लागतें. एके दिवशीं कांहीं ध्यानीं मनीं नसतां, तत्कालीन मुंबईसरकारच्या शिक्षणमंत्र्यांकडून-डॉ. परांजपे यांजकडून-डेक्कन कॉलेजांतील मराठीच्या प्रोफेसराची जागा स्वीकारण्याबद्दल सरकारी रीतीनुसार पूर्वपृच्छेचें त्यांना पत्र आलें. अशा अकल्पित आणि अयाचित रीतीनें अध्यापकपदाचा बहुमान मिळत असल्यामुळें त्यांनीं अनुमति-दर्शक उत्तर पाठविलें व ताबडतोब १९२१ जूनपासून कॉलेजांत हजर होण्या-साठीं त्यांना पुण्यास यावें लागलें. येथून त्यांच्या आयुष्यांतील नवीन कालखंडाला सुरवात झाली.

डेक्कन कॉलेजांत आल्यावर त्यांनीं पुढल्याच वर्षीं मराठीच्या उत्तेजनार्थ आणि विशेष अध्ययनार्थ 'श्री शारदोपासक मंडळ' नांवाची एक संस्था स्थापन केली. मंडळाच्या स्थापनेचा दिवस २१ जानेवारी १९२२ हा होय. दर वर्षीं ह्या दिवशीं मंडळाचा वार्षिक समारंभ मोठ्या उत्साहानें साजरा होत असतो. प्रो. चापेकर डेक्कन कॉलेजांत अध्यापक म्हणून आल्यावर बी. ए. च्या मराठी वर्गांत दरवर्षीं आठ दहा विद्यार्थी असत असतात, आणि त्यांपैकीं आतां-पर्यंत दरवर्षीं निदान ११२ फेलोही नेमण्यांत आलेले आहेत. प्रो. चापेकर यांचें अध्यापनकौशल्य विशेष नांवाजण्यासारखें आहे. मराठी-तील प्रचलित टीकापद्धतीपेक्षां स्वतंत्र अशी नवीन टीकापद्धती निर्माण झाली पाहिजे असें त्यांचें निश्चित मत असल्यामुळें, त्यांनीं नवीन टीकापद्धतीचा स्वतःच उपक्रम केला आहे, हें विद्याव्यासंगी वाचकांना सांगण्याचें कारण नाहीं. पुण्यास आल्यावर

त्यांच्या स्वभावाला जुळणारे आणि त्यांच्या अत्यंत आवडीचे क्षेत्र त्यांना लाभल्यावर त्यांच्या हातून पुष्कळशी वाङ्मयविषयक कामगिरी झाली यांत नवल नाही.

१९२२ साली श्रीशारदामादरातर्फे पुण्यास जे द्वितीय कवि-संमेलन भरले होते, त्यावेळी प्रो. चापेकरांना स्वागताध्यक्षाचा बहुमान देण्यांत आला होता. संमेलनाचे अध्यक्षपद सुप्रसिद्ध नाटककार व गद्य ग्रंथकार विद्वद्भ्य श्री. श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी मंडित केले होते. ह्याशिवाय १९२३ सालच्या नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद, १९२६ च्या मोफत वाचनालय परिषदेचे स्वागताध्यक्षपद, १९२७ साली नाशिक येथील नाट्यसंमेलनाचे पुनः अध्यक्षपद इत्यादि अनेक बहुमान त्यांना मिळाले. पुण्याच्या नगरवाचनमंदिराचे ते गेली तीन चार वर्षे उपाध्यक्ष असून श्री गोपाळ एज्युकेशन सोसायटीचे ते अध्यक्ष आहेत. ह्याप्रमाणे त्यांच्या सार्वजनिक आणि सावत्रिक कामगिरीचा वाढता व्याप आहे.

प्रो. चापेकर आज उत्तम वक्ते म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी वक्तृत्वाचा व्यासंग विद्यार्थीदशेपासून सुरु ठेविला असल्यामुळे तो आज परिणतावस्थेप्रत पोचला आहे. त्यांच्या व्याख्यानाची पद्धती अस्खलित आणि धाराप्रवाही असून श्रोतृवर्गाला व्याख्यानाच्या ओघांत मार्मिक विनोदाचाही उपहार देण्यांत त्यांचे जे अपूर्व कौशल्य आहे, त्यामुळे त्यांचे व्याख्यान परिणामकारक आणि आकर्षक होते. व्याख्यानाची त्यांची भाषा प्रौढ, भारदस्त आणि इतकी अवतरणप्रचुर असते की आपण एकादा निबंधच ऐकत आहो की काय अशी श्रोत्यांची भावना होते. त्यांच्या व्याख्यानाचा मुख्य विशेष म्हटला म्हणजे त्यांचे शुद्ध मराठी भाषेतील वक्तृत्व हे होय. अनुषंगाने इंग्रजी शब्द किंवा वाक्प्रचार आले तरी त्यांना तात्काळ समर्पक अर्थानुरोधी प्रतिशब्द योजण्यांत त्यांचा हातखंडा आहे. पुण्याला १९०८ साली दे. भ. श्री. न. चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली वसंतव्याख्यानमालेत त्यांचे ' रहस्योद्ग्राही पद्धती 'वर सुश्लिष्ट आणि मार्मिक व्याख्यान झाले. त्यावेळी श्री. केळकरांनी त्यांना ' मराठी भाषेचे शिल्पकार ' (एंजिनियर) अशी यथार्थ पदवी अर्पण करून त्यांचा गौरव केला.

त्यांची निरनिराळ्या ठिकाणी गणेशोत्सवांत जी व्याख्याने होत तीं सर्व धार्मिक विषयांला वाहिलेली असत. ते सनातनधर्माचे कट्टे अभिमानी असून आर्यधर्माचे पुरस्कर्ते आहेत. वक्तृत्वकलेंत प्रो. भानू, प्रो. जिन्सीवाले, पंडित मदनमोहन

मालवीय, ना. गोखले, ना. शास्त्री, डॉ. बेझंट व रमेशचंद्र दत्त यांच्यांविषयीं त्यांच्या बोलण्यांन नेहमीं विशेष उत्कट आदराचे उद्गार निघत असतात. प्रो. जिन्सीवाल्यांचा आर्यधर्माविषयींचा उत्कट अभिनिवेश प्रो. चापेकरांच्या वक्तृत्वशैलींत प्रतिबिंबित झालेला दृष्टीस पडतो. तसेंच वरील सुप्रसिद्ध वक्त्यांपैकीं प्रत्येकाचा कांहीं ना कांहीं तरी गुण प्रो. चापेकर यांच्या वक्तृत्वशैलींत अंशतः दृग्गोचर होतो. त्यांची वाङ्मयविषयक व्याख्यानें सर्वांत अधिक झालीं. भोर, वाई, नाशिक, कागल वगैरे ठिकाणीं वाचनालयांच्या वार्षिक समारंभांचें निमित्तानें त्यांचीं वाङ्मयिक व्याख्यानें झालीं. त्यांच्या ह्या प्रासंगिक व्याख्यानांतून विशिष्ट विषयाच्या प्रतिपादनावर मुख्य कटाक्ष असल्यामुळें तीं कायम ठशाचीं होत नाहींत. गेल्या दोन वर्षांपासून दर सहामाहीला तीन सार्वजनिक वाङ्मयविषयक व्याख्यानें देण्याचा त्यांनीं उपक्रम सुरू केला आहे. तो येथील सर्वसाधारण विद्याभ्यासार्थी लोकांत व विद्यार्थीवर्गांत फार प्रिय झाला असून, त्या व्याख्यानांवरून प्रो. चापेकर यांचा वाङ्मयविषयक दीर्घ व्यासंग आणि त्यांची अभिनव व आकर्षक प्रतिपादनशैली यांची वाङ्मय-भोक्त्यांना चांगलीच रुचिकर मेजवानी मिळते यांत शंका नाहीं.

मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या बी. ए. व एम्. ए. परीक्षा, हिंगण्याच्या 'भारत-महिलाविद्यापीठा'ची 'गृहीतागमा' परीक्षा वेदशास्त्रोत्तेजक सभेची 'व्युत्पत्ति' परीक्षा वगैरे परीक्षांत ते परीक्षक आहेत. कांहीं वर्षे ते सरकारी पुस्तकपरीक्षकांपैकीं एक असून, ज्यांना ज्यांना हीं परीक्षणे पहाण्याचा योग आला आहे त्यांनीं त्यांनीं परीक्षणांच्या असाधारण चांगलेपणाबद्दल गौरवपर उद्गार सहजगत्या काढल्याचें आम्हांस माहित आहे. डेक्कन व्हर्नाक्युलर ट्रान्स्लेशन सोसायटीचे ते एक कायमचे पुस्तकपरीक्षक आहेत. गेल्या वर्षापासून मुंबई युनिव्हर्सिटीच्या मराठी-अभ्यासक्रम-नियामक-मंडळाचे-'मराठी बोर्ड ऑफ स्टडीज'चे- सभासद म्हणून ते निवडून आले आहेत.

त्यांच्या वाङ्मयिक जीवनांत वक्तृत्वावरच जरी मुख्य भर असला तरी त्यांनीं पुष्कळसें प्रासंगिक व नैमित्तिक लेखन केलेलें आहे. महाराष्ट्रभाषाबोविद, साहित्य-सेवक व वक्ते म्हणून हे वृहन्महाराष्ट्रास परिचित आहेत. त्यांचा जु या मराठी काव्यवाङ्मयाचा चांगला व्यासंग असून ज्ञानेश्वर तर त्यांचा अत्यंत आवडता कवि आहे. वामनपंडिताचें त्यांनीं सूक्ष्म अध्ययन केलें असून ज्ञानेश्वराखालोखाल तो त्यांस प्रिय आहे. तसेंच संस्कृत वाङ्मयाचेंही त्यांनीं चांगलें परिशीलन केलें आहे.

पंचमहाकाव्यें, समग्र रामायण महाभारत व भागवत ह्यांचा त्यांनी उत्तम अभ्यास केलेला आहे. प्रत्येक पदवीधरानें किंवा सुशिक्षितानें ही अमोल वाङ्मयसंपत्ती आपलीशी करावी असें त्यांचें मत आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयाप्रमाणेंच अर्वाचीन मराठी वाङ्मयाचा यांचा व्यासंग दांडगा आहे. अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील श्री. काशीबाई कानिटकरकृत ' डॉ. आनंदीबाई जोशी यांचें चरित्र, ' प्रि. गोळे यांचें ' हिंदुधर्म आणि सुधारणा, ' ह. ना. आपटे यांच्या ' पण लक्षांत कोण घेतो ? ' व ' मी ' या कादंबऱ्या आणि लो. टिळकांचें ' गीतारहस्य ' हीं पांच पुस्तकें त्यांच्या अत्यंत आवडत्या पुस्तकांपैकीं आहेत.

त्यांच्याहातून आतांपर्यंत दहा पांच प्रस्तावनेखेरीज स्वतंत्र असा ग्रंथ निर्माण झालेला नाही. तथापि त्यांनी स्वतः प्रचलित केलेल्या नवीन टीकापद्धतीस अनुसरून त्यांचें ' वामन पंडितां ' वरील स्वतंत्र पुस्तक लवकरच बाहेर पडेल असा अंदाज आहे. कविवर्य ' अनंत तनयां ' च्या हृदयतरंगाचा दुसरा भाग कवि " अनंत-तनय " व सुप्रसिद्ध टीकाकार श्री. ना. म. भिडे बी. ए. यांनी संपादिलेला ग्रंथ ' काव्यचर्चा, ' कै. सीताकांत ' ' यांचें ' सामर्थ्य, समृद्धि व शांती, ' रा. तुंगार यांचें ' दयानंद स्वामींचें चरित्र, ' कविवर्य रहाळकर यांची ' पुष्पांजली, ' कोल्हापूरच्या ' भारतकविमंडळा ' नें प्रसिद्ध केलेली ' स्वनितांजली, ' कवि पद्मकर यांचें ' प्रफुल्ल पद्माकर ' इत्यादि ग्रंथांस त्यांनीं मार्भिक व विस्तृत प्रस्तावना लिहिल्या आहेत. त्यांच्या प्रत्येक प्रस्तावनेत विशिष्ट विषयाची संकलित आणि शास्त्रशुद्ध चर्चा आलेली आहे. त्यांची भाषा प्रौढ, भारदस्त व संस्कृतप्रचुर असून त्यांचा कोणताहि लेख पूर्ण विचार केलेला व पांडित्यपूर्ण असतो असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. ते लिहावयास बसले म्हणजे विचारांचा अनियंत्रित आणि दुर्दम्य प्रवाह सुरू होऊं लागतो, त्यामुळे त्यांची वाक्यरचना आटपशीर व सुटसुटीत होत नसली तरी एकंदरीत त्यांची भाषा सुश्लिष्ट, न्युत्पन्न, अर्थपूर्ण आणि धाराप्रवाही आहे. पण गद्याच्या उलट त्यांची पद्याची भाषा आहे. त्यांच्या कवितांतील ती साधी, सुश्लिष्ट, रम्योत्कट व ध्वनिपूर्ण भाषा पाहिली असतां त्या कवितांचें कर्तृत्व त्यांच्याकडे आहे अशी साधारण मनुष्याला कल्पना सुद्धां येणार नाही.

प्रो. चापेकरांनी कविता लिहिण्याला साधारणतः विद्यार्थांदिशेपासून प्रारंभ केला त्यांची पहिली करमणुकींत प्रसिद्ध झालेली कविता ' सुंदरीवर्णन ' ही आहे. पुढें

त्यांच्या हातून बरीचशी काव्यरचना झाली. त्यांची काव्यसुमने वेळोवेळीं करमणूक. चित्रमयजगत्, लोकमित्र, काव्यरत्नावली, नवयुग, ज्ञानांजन, उषःकालमाला, आनंद, रत्नाकर, गृहलक्ष्मी वगैरे वर्तमानपत्रांत व मासिकांत प्रसिद्ध झालीं आहेत. त्याशिवाय त्यांची कांहीं कविता 'महाराष्ट्रशारदा', 'अभिनव-काव्यमाला' 'काव्यकौमुदी', 'पिंपळपान' वगैरे संग्रहात्मक पुस्तकांत ही प्रसिद्ध झाली आहे.

प्रो. चापेकरांच्या काव्यसंग्रहांत बऱ्याचशा कविता जरी प्रासंगिक व तात्कालिक स्वरूपाच्या भासल्या तरी तत्त्वप्रतिपादनाच्या व लौकिक गोष्टी अभिनव कल्पनांच्या स्वरूपांत ग्रथन करण्याच्या दृष्टीने त्यांत कोणत्याही प्रकारें गौणत्व येत नाही. तसेंच कवितेचें लघुत्व हा कवितेचा दोष नसून चार ओळींत सर्व कल्पना खच्चून पण सुलभ रीतीनें बसविण्यांत खरें कविकौशल्य आहे. हल्लीं गीतकें (Lyrics) लहान लहान होत चाललीं असून पुढें तीं इतकीं लहान होत जातील कीं, त्यांचा विस्तार एकश्लोकीसुद्धां न रहातां केवळ एका ओळींतच त्यांचा काव्यार्थव्यापार आढ पेल, असें एका सुप्रसिद्ध कवीनें भविष्य केलें आहे. त्या दृष्टीनें पहातां लघुगीतकांच्या अवतारनिर्मितीला प्रो. चापेकरांपासून प्रारंभ झाला असें म्हणावें लागतें. कल्पनेची उदात्तता, काव्याची उत्कटता, आणि अभिनवान्वेषी रम्याविष्कार ह्या गुणांचा उत्कर्ष त्यांच्या 'दिवाळी', 'दसरा', 'संक्रांत', 'गणेशवंदन', 'शारदीय भारत-माता' वगैरे एकश्लोकी कवितांतून दिसून येतो. शिवाय लौकिक आणि ठराविक विषयांवर कविता रचतांना कांहीं तरी अभिनव, उत्कट, आणि आकर्षक असें शोध-प्याची तीव्र ईर्ष्या जागृत असल्यामुळे, विषय जरी नेहमींचेच असले तरी मांडणी व कल्पना नवीन असतात. निदान, तसें कांहीं तरी अभिनव आणि आकर्षक न स्फुरल्यास कवितेची निर्मितीच होत नाही असा प्रो. चापेकरांचा अनुभव आहे. त्यांच्या प्रारंभीच्या वंदनात्मक कविता कांहीं प्रासंगिक समारंभानिमित्त मुद्दाम रचलेल्या असल्या तरी स्थायी काव्यगुणांच्या दृष्टीनें इतरांच्या मानानें त्या अत्यांशानेही कर्मा ठर-णार नाहीत. येथें प्रस्तुत संग्रहांतील काव्यसुमनांचें समालोचन करावयाचें नसून फक्त, रसिकांना त्यांचा अधिक मनोहरतेनें रसास्वाद घेतां यावा म्हणून कांहीं कवितांच्या रचनेचा ज्ञात इतिहास निवेदन करित आहे.

ज्या वेळीं महाराष्ट्रांत राष्ट्रीयतेची लाट उसळली त्या वेळीं बंगालीप्रमाणें मराठींत ही स्वतंत्र राष्ट्रगीत करण्याबद्दल अनेकांनीं प्रयत्न केले. तथापि, दुसऱ्याही एका दृष्टीची राष्ट्रगीतें निर्माण होणें आवश्यक आहे, असें प्रो. चापेकर यांचें मत आहे. व त्याचें एक निदर्शक म्हणून त्यांनीं आपलें 'सुवर्ण पिंपळपान'

हे गीत रचले. पण भावनोत्कर्षापेक्षां त्यांत कल्पनालालित्याचा धर्म अधिक असल्यामुळे व विशेषतः अशा प्रकारच्या गीतांचा सार्वत्रिक प्रचार होण्यास अवश्य अशी मनोवृत्ति व पेशा यांचा अभाव हीं प्रो. चापेकर यांचे ठिकाणीं असल्यामुळे, तें गीत सर्वतोमुखी होऊं शकलें नाहीं अशी माझी समजूत आहे 'आनंदां' त प्रसिद्ध झालेलें त्यांचें 'पाऊस' हें बालगीत त्या वेळीं आनंदाच्या बालवाचकांमध्ये अत्यंत आवडतें झालें होतें. कवींचा छोटा भाऊ निद्रित असलेला पाहून त्यांना काव्यस्फूर्ति झाली, पण त्या उत्कटतेच्या भरांत फक्त एकच श्लोक निर्माण झाला, बाकीचे अठरा श्लोक सुमारे एका वर्षांनीं रचले जाऊन 'निद्रिस्त बालक' ही कविता पूर्ण झाली. ह्यावरून अनेक अंतर्बाह्य उपाधींच्या प्रत्यवायामुळे अपुरी राहिलेली कविता एका वर्षांनीं पुरी होऊं शकते हें जिवंत आणि हुकमी प्रतिभेचें लक्षण आहे असें म्हणावें लागतें. इंग्रजी वाङ्मयांत शेक्सपियर हा त्यांचा अत्यंत आवडता कवि आहे. खरी महाराष्ट्रीय मनोभूमिका असणाऱ्यालाच शेक्सपियरचें यथार्थ रहस्य आकलन करतां येईल हें त्यांचें अत्यंत आवडतें मत असून, अगदीं अभिनव अशा रहस्योद्गाही पद्धतीनें त्यांनीं शेक्सपियरच्या नाटकांची मीमांसा बसविली आहे. तिचें दिग्दर्शन त्यांनीं नुक्तेंच 'करुणरस प्रधान व आनंदप्रधान नाटके' या विषयावरील आपल्या व्याख्यानांत केले; तें व्याख्यानप्रसंगीं जमलेल्या चांगल्या चांगल्या विद्वान् व बहुश्रुत श्रोत्यांना अपूर्व व चिंतनीय वाटलें. प्रो. चापेकर यांची ही शेक्सपियरच्या नाटकांची मीमांसा पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध झाल्यास त्या योगानें शेक्सपियरच्या अध्ययनासंबंधीं एक नवीन निरीक्षणपद्धति मराठींत रूढ झालेली पहाण्याचा सुयोग वाचकवर्गास लाभेल असें आम्हांस वाटतें. शेक्सपियरचीं स्वनितके (Sonnets) हीं त्यांना फार प्रिय आहेत. त्यांचा रसास्वाद मराठी वाचकांना देण्यासाठीं त्यांनीं त्या 'स्वनितकांचें मुळांतील यथार्थ स्वारस्य व्यक्त करणाऱ्या भाषांतराचा उपक्रम केला असून, नमुन्यादाखल त्यांमैकीं प्रस्तुत संग्रहांत फक्त सहाच 'स्वनितके' घेतली आहेत. प्रो. चापेकरांना स्वतःच्या गीतसुमनांपैकीं 'मिळु युवा,' 'वेडी,' 'सुवर्ण पिंपळपान', 'ईशवंदन', 'सुरली' वगैरे गीतके अधिक प्रिय आहेत. त्यांची 'वेडी' ही कविता प्रसिद्ध झाल्यानंतर तिच्या मध्यस्थीनें त्यांची व कविवर्य अनंत-तनय यांची पहिली ओळख झाली. श्री. अनंततनय यांच्या शारदा-दूतिका' या खंडकाव्यांतील बहुतेक भाग प्रो. चापेकरांना उद्देशून आहे. त्यांत चापेकरांच्या 'वेडी' व होळी' या कवितांचा उल्लेख आढळतो. 'श्री. अनंत-तनयांस'

ही त्यांची कविता ह्या प्रसंगानंतर त्यांचें मुंबईस जाणें झालें तेव्हांची आहे. प्रस्तुत संग्रहांतील बऱ्याच कविता आत्मतुष्टीसाठीं आणि आत्मरंजनार्थ रचलेल्या आहेत. बाकीच्या कवितांचा जन्मेतिहास त्या स्वमुखानें निवेदन करण्यास समर्थ असल्यामुळे दुभाषीपणाची मध्यस्ती करण्याचें कांहींच कारण नाहीं.

शेवटीं प्रो. चापेकर यांच्या हातून उत्तरोत्तर ग्रंथलेखनरूपी स्थायी वाङ्मयसेवा अधिक घडत राहो अशी त्या जगन्नियंत्याजवळ प्रार्थना करून हा अल्प परिचयलेख संपवितों.

पुणे, ७८८ सदाशिव पेठ. }
बालिप्रतिपदा, शके १८५०. }

रा. प्र. कानिटकर.

संपादकीय मनोगत.

प्रस्तुत कवितासंग्रह संपादन करण्याचा माझा मुळांच अधिकार नाहीं हें मी सूजांपुढें प्रांजलपणें नमूद केलेंच पाहिजे असें नाहीं. येंथें योगायोग्यता, अधिकार-अनधिकारित्व या लोकोपचारापेशां या कवितांचा संग्रह करण्याची शिष्यत्वाच्या नात्यानें माझी एकांतिक उत्कट इच्छा, हेंच एक महत्वाचें आणि प्रमुख कारण या इच्छापूर्तीच्या मुळाशा आहे हें सहृदय वाचकांस न सांगतांही सहज कळण्यासारखें आहे. गुरुवर्षांची 'काल-तरु' ही कविता मी जेव्हां हस्तलिखित स्वरूपांत वाचली तेव्हां अतःपर ही समग्र कविकृति त्रुटित आणि विखुरलेली रहाणें इष्ट नाहीं असें माझ्या मनानें घेतलें आणि मी त्या कवितांची जुळवाजुळव करण्याच्या उद्योगाला लागलों. त्या परिश्रमांचें साफल्य म्हणजे प्रस्तुत पुस्तक हें होय. प्रस्तुत पुस्तकाच्या संपादकाचा बहुमान मिळाल्यामुळें वाचकांच्या पुढें येण्याची एक अल्पशी सुसंधि मला लाभली, याबद्दल आत्मानंदाचे उद्गार काढल्या-खेरीज मला राहवत नाहीं. मासिकें व वृत्तपत्रें इत्यादिकांत प्रसिद्ध झालेल्या कविता एकत्रित करण्याचें दुय्यम कार्य जरी मी केलें असलें तरी पुस्तक प्रकाशनाचें सर्व श्रेय गुरुवर्षांच्याकडेच आहे हें सांगणें नकोच. प्रस्तुत संकलनाला मी नुसता निमित्तमात्र झालों आहे, हें उघड आहे. असो.

मी जी कविता संपादन करीत आहे ती आधुनिकांतील असूनही निराळ्या स्वरूपाची आहे हें मार्मिक काव्यप्रेमी वाचकांना सांगण्याचें कारण नाहीं. प्रस्तुतच्या 'श्रीकृष्ण' कवींच्या कवितेंत आधुनिक कवितेंतील काव्यगुणांबरोबरच पूर्वपिढांतील जुन्या धर्तांच्या काव्यसंस्कृतींतील स्पृहणीय विशेष दिसून आल्या-खेरीज रहाणार नाहीत. विद्वत्तंतून सुसंस्कृत काव्याची कशी निर्मिति होते हें तत्त्व ह्या संग्रहांत प्रामुख्यानें आढळून येतें. प्रस्तुत गुच्छांतील बहुतेक सुमनांची रचना सहेतुकपणें झालेली आहे ही गोष्टही ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. पण कोणतें काव्य निहेतुकपणें निर्माण झालेलें आढळतें ? विषयाच्या बाबतींत साधारणपणें सहेतुकता असते. पण त्यानंतर 'हेतुनिरपेक्षतादाम्य' यावरच त्याची पुढील उभारणी होत. ह्या कवितासंग्रहांत एकादी विशेष गोष्ट असेल तर ती शब्दार्थांच्या बाबतींत सर्व ठिकाणीं दिसून येणारी अनुस्यूत साभिप्रायता ही होय. रचनेच्या

बाबतीत कविता कोणत्याही संप्रदायाची अनुगामिनी नाही. तरी काव्यसुधारणक वामनपंडित, विद्वद्वर्य थोरले चिपळूणकर आणि रसिकवर्य परशुरामपंत गोडवोले यांची बऱ्याच अंशी छाप दिसून आल्याखेरीज रहात नाही. ह्या ओझरत्या उल्लेखापेक्षा प्रस्तुत संग्रहासंबंधी मी जास्त कांहीं लिहिणें अनधिकृत व अप्रासंगिक तर होईलच पण त्याच्याहीपेक्षा अमर्यादेचें होईल. 'श्रीकृष्ण' कवींच्या काव्यशैलीसंबंधी मार्मिक आणि अधिकारयुक्त उद्गार परमपूज्य ना. श्रीमंत दादासाहेब खापर्डे यांनी आपल्या ओजस्वी आणि रसवती प्रस्तावनेत काढले आहेतच. त्याबद्दल त्यांना कृतज्ञतापूर्वक वंदन करून कलावंत रसिक वाचकवृंदानें ह्या काव्यसुमनांचा सौरभ्यास्वाद घ्यावा अशा सदिच्छेनें हा गीतोपहार प्रेमादरानें त्यांच्या स्वार्थान् करितों.

शेवटीं ज्या अनेक शुभाशंसी, सहाय्यतत्पर, प्रेमळ सुहृज्जनांनीं आणि उदार हितचिंतकांनीं प्रोत्साहन देऊन ह्या संपादनकार्यांत मला मौल्यवान् मदत केली त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. माझे वाङ्मयक्षेत्रांतील नेहेमींचे प्रेरक व मार्गदर्शक सुप्रसिद्ध काव्यसमीक्षक गुरुवर्य श्री. ना. म. भिडे आणि सुप्रसिद्ध कविवर्य श्री. अनंततनय यांनीं पहिल्यापासून केलेल्या कौतुकपूर्ण सहाय्याबद्दल मी त्यांचे विनम्रपणें आभार मानतो. तसेंच माझे अकृत्रिम मित्र श्री. गंगाधरपंत देशमुख वी. ए. आणि शेट लक्ष्मणदास गुजर वी. ए. यांच्या नेहमींप्रमाणें रसिक सहानुभूतीचा मला अत्यंत उपयोग झाला, त्याबद्दल त्यांचे औपचारिक आभार मानण्यांत परव्हेपणा पदरीं येईल आणि त्यांच्या भावी सहाय्याला मुकल्यासारखे होईल; तेव्हां तीं बाब अजीवात वगळणेंच बरें. ह्याशिवाय कांहीं रसिक रसवंतांनीं मला मूक सहाय्य करून सहकारिता केली त्यांचा नामोल्लेख करण्यास त्यांची परवानगी नसल्यामुळें मी त्यांचें सप्रेम उपकृतिस्मरण करितों. मुंबई-मराठी संग्रहालयाचे श्री. अ. र. देसाई प्रभृति निरपेक्ष सहाय्यकांनीं ह्या संग्रहांतील बऱ्याच कविता उपलब्ध करून देण्याच्या कामीं मला जीं मनःपूर्वक मदत केली त्याबद्दल त्यांचा साभार उल्लेख करण्यास मला विशेष आनंद वाटतो. चित्रशालेचे सौजन्यशील व कार्यदक्ष व्यवस्थापक श्री. शंकरराव जोशी यांनीं आपलेपणाच्या नात्यानें अल्प मुदतींत मुद्रणाचें जें सुंदर काम करून दिलें त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. शेवटीं परमपूज्य गुरुवर्यांनीं आपल्या कविता-संग्रहाच्या संपादकाचा मान देऊन माझ्यावर जो अनुग्रह केला आहे त्याबद्दल

माझ्याजवळ आभारोपकर्तीची भाषाच नाही. ' गुरुकृपा हि केवलम् ' एवढेच म्हणून त्यांना सविनय आणि सादर अभिवादन करून त्यांची काव्यकुसुमांजली त्यांच्याच चरणीं भाक्तिभावे समर्पण करून हे मनोगत पूर्ण करितों. श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

भोर,
कार्तिक शु॥ ११
शके १८५०

{

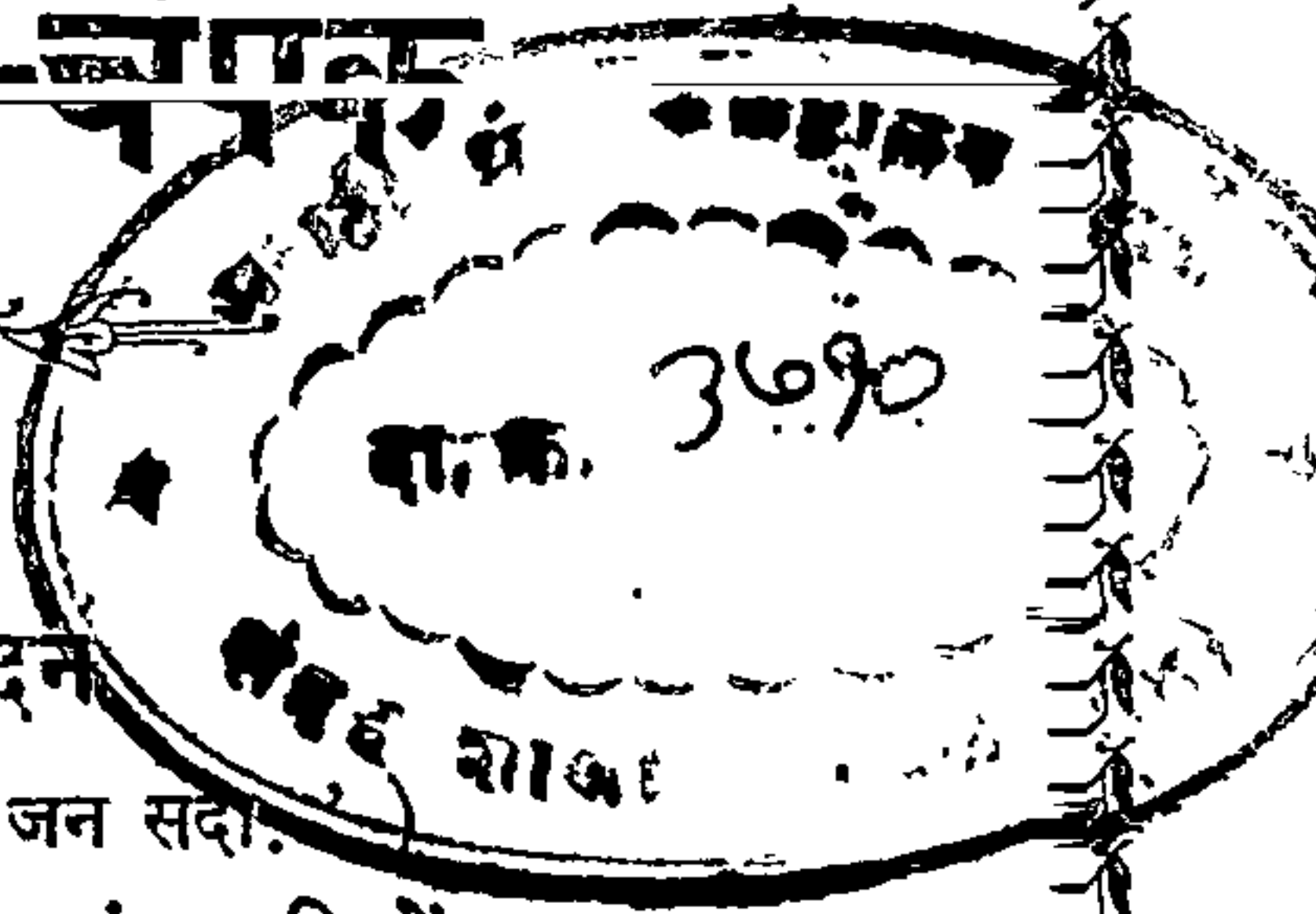
राजाराम प्रल्हाद कानिटकर.

वाचकांस विज्ञप्ति !

‘ आदर्शकाव्योत्कटता नसेल ।
रम्यार्थ सत्काव्य तरी दिसेल ॥
कृतींत या — याहुनि कथ्य कांहीं ।
सद्वाचकांलागि मदीय नाहीं ! ॥ १ ॥

सर्गा—चंगल

वन्दु प्रभुपदा

ईशवन्दने

(चाल—'भक्त जन सदा.

वंदुं प्रभुपदा । पतित जनां उद्धरि जें ।

वंदुं प्रभुपदा ॥ ध्रु० ॥

विमल नील रुचिर सलिल ।

आंत अदय नक्र प्रबल ।

ओढी, गज आर्तिविकल ।

एकचि तें अर्पि कमल ।

तेणेंचि तोषत, धांवुनियां येत, गजा उद्धरित, ।

अभय—सुगति—दा ॥ वंदुं प्रभुपदा० ॥ १ ॥

दुर्दिन—घन—कृष्ण—पटल ।

खचवि मना कांहिं काल ॥

परि ' वर्षा अंतिं विपुल ।

देइ शस्य, तृण, शुचि जल ॥

शरदागम रम्य धवल ।

येइल ' जनिं मति निश्चल ।

हरित कश्मल, करित मंगल, ज्याची ही अतुल

सदयता सदा ॥ वंदुं प्रभुपदा० ॥ २ ॥

२

श्रीशारदावन्दन

(राग-बहार, ताल-त्रिताल)

वन्दन करुं श्रीशारदेतें । वन्दन करुं ॥

ध्यान भजन नित सेवन जीचें मंगल विजया देतें ॥

वन्दन करुं ॥ ध्रु० ॥

विलास जीचे विविध मनोहर ।

तेचि जगांतिल कवि अजरामर ।

विश्वबंधुता वीणा सुस्वर ।

राष्ट्र-राग-लयिं विभिन्न गाते ॥ १ ॥

पूर्ण शशीसम श्रीज्ञानेश्वर ।

ज्योत्स्ना उज्ज्वल शुचि मुक्तेश्वर ।

‘ सुधा ’ वर्ष तो वामन सुंदर ।

शरत्प्रभा कवि मयूर जीतें ॥ २ ॥

उदयोन्मुख नव काव्यवाटिका ।

स्निग्धनवांकुर तरु सुमलतिका ।

कुणा न जीच्या सुखविति रासिकां? ।

कालें दाविल मधु-शोभेतें ॥ ३ ॥

“ स्वमातृभाषाऽवनिं विहरावें ।

नृसिंहकृतिनें जगिं चमकावें ।

चिंतामणिसम स्वपद मिळावें ।

‘ महाराष्ट्र ’ हें यथार्थ व्हावें ।”

देइं असा वर प्रार्थुं तियेतें ।

वन्दन करुं श्रीशारदेतें ॥ ४ ॥

३

श्रीशारदास्तवन

(राग-भूप, ताल-त्रिताल)

वंदुं तिला भावें । आधीं । वंदुं तिला भावें ॥

शुचिस्मिता श्रीवरद शारदा निज-पद-विनता जी ज्ञाणि पावे ॥

वंदुं तिला भावें ॥ ध्रु० ॥

जननी चतुरात्मक वाचेची ।

स्वाधिष्ठात्री सकल कलांची ॥

प्रेरक अखिलां पुरुषार्थांची ।

मंगलमय तिज चित्तीं ध्यावें ॥ १ ॥

विमलोज्ज्वल-शुचि-वाङ्मय-चीरा ।

धवलयशोंऽकित-सत्कवि-हारा ।

सन्मानस-हृत्पद्म-विहारा ।

मोहक शर्मद रूप ठसावें ॥ २ ॥

सत्कविवर-मणि-मुक्ता-मंडित ।

मुकुट मस्तकीं रुचिर विराजत ।

शुचि-सद्वृत्ती-वीणा छेडित ।

सद्रूप असें मनीं स्मरावें ॥ ३ ॥

‘ महाराष्ट्र हें ’ विसर न याचा ।

पडो कधींही आम्हां साचा ।

तदुचित गौरव स्ववाङ्मयाचा ।

वाढविण्याचें ब्रीद वरावें ॥ ४ ॥

वंदुं तिला भावें । आधीं । वंदुं तिला भावें ॥

४

श्रीगणेशवंदन

(शा. वि.)

‘ व्हावें भद्रपदीं प्रतिष्ठित अशी आर्ती ज्यांतें असे ।
त्यांतें सायुध साऽशि साह्य करण्या मी सिद्ध मोदें असें’ ॥
-बोधाया, अवतार भाद्रपदिं घे जो हस्तिही मोदक ।
तो श्री मंगलमूर्ति विघ्नहर हो सर्वेप्सितां दायक ॥ १ ॥

५

श्रीशिवराजवंदन

धन्य सुदिन बहु आज । वाटे । धन्य सुदिन० ॥
नयनमनेाहर प्रतिमारूपे अवतरती शिवराज ॥ धृ० ॥

दृष्टि ठेवि जो उदात्त ध्येयीं ।

कर्मयोग शुचि असि करिं घेई ।

जनमन अश्वा सत्पथिं नेई ।

तोचि वंद्य जगिं नर शिवराज ॥ वाटे ॥

धन्य सुदिन० ॥ १ ॥

स्वाभिमान दृढ, समपद चौखुर ।

प्रजव अश्व, जो प्रगमनिं आतुर ।

आत्मबलान्वित पुरुष धीर वर ।

तोचि साधि जगीं निज-जन-काज ॥ वाटे ॥

धन्य सुदिन० ॥ २ ॥

दर्शनयोगें पावन करण्या ।

कर्तव्याची स्फूर्ति प्रेरण्या ।

स्वराज्य-लाभें स्वजन सुखविण्या ।

नवाऽवतारें या, शिवराज ! ॥ वाटे ॥

धन्य सुदिन० ॥ ३ ॥

६

मुरली

बंध सदा मुरली । प्रभूची । बंध सदा मुरली ॥
शब्दसृष्टि तशि जननमरणगति, ।
जिला वर्णितां कधिची सरली । बंध सदा मुरली ॥धृ०॥
प्रभुहृदयाची अंतःस्फूर्ती ।
चराचराची नादप्रीति ।
अखिल जगाची शाश्वत शांति।
जीच्या ठायीं समरस मुरली । बंध सदा मुरली ॥ १ ॥
देन वितींची बहु छिद्रांची ।
सहज भंगुरा स्थिति वनि साची ।
पुण्याई परी सद्वंशाची ।
म्हणुनि कृपे करिं प्रभुनें धरिली । बंध सदा मुरली ॥२॥
भवतापें सद्हृदये उलती ।
अमित तींच जणुं मुरलित शिरती ।
करुणामृतमय अन्नरप्रांतीं ।
धरुनि सुखवि त्यां नित वनमाली । बंध सदा मुरली ॥३॥
नादचि आदि सकल जगाचा ।
नादांतुनि उद्भव शब्दाचा ।
शब्दजनक शुचि काव्यनदीचा ।
समूर्त नादब्रम्हचि मुरली । बंध सदा मुरली ॥ ४ ॥

७

शरदीय भारतमाता !

(शा. वि.)

भू-माता सजली पहा ! हरितशा लेवोनि नव्यांवरा ।
शोभे शस्यसमृद्धि सोनसळिचा शेला वरी साजिरा ॥
तोषोनी जणुं हांसते शुचि-शरद्रूपें स्वभाग्यास्तव ।
ऐसें ध्यान धरोनि नित्य हृदयीं, साधा तिचें गौरव ॥१॥

८

सुवर्ण-पिंपळपान

सुवर्ण पिंपळपान ! । अमुचें । सुंदर आर्यस्थान ।

अमुचें । एकचि प्रेमनिधान

परांचें । ईर्ष्या-लोभस्थान

सुवर्ण पिंपळपान ! । अमुचें सुंदर आर्यस्थान ॥ ध्रु० ॥

विमल धवल शिरिं हिमनगमुक्तावली हरितसे भान ।

मुक्तावली । हरितसे भान

परांचा । जिरावि सकल अभिमान

ज्यासम । उच्च न गिरि जगिं आन ॥ १ ॥

तिन्ही बाजुंला सदा लकाकति सजल नीलमणि छान ।

सागर । सजल नीलमणि छान

करिती । स्निग्ध मनोहर गान

अगणित । जीवां वसतिस्थान

जयांमधि । निर्भय नौकायान ॥ सुवर्ण० ॥ २ ॥

शुचि, पावन नदनदीजलौघें चमके जें चिरकाल ।

जलौघें । चमके जें चिरकाल

जयासम । अन्य न रम्य विशाल

जयातें । कवळूं न शके काळ ॥ सुवर्ण० ॥ ३ ॥

कनक-रत्नमय लंका लोलक तळाग्रिं तळपे जाण ।

लोलक । तळाग्रिं तळपे जाण

जेथें । हरुनी रामनिधान

गमवी रावण स्वेष्टप्राण

अगणित । रत्नांची जें खाण ॥ सुवर्ण० ॥ ४ ॥

कर्मवीर, जगदीश, रवीन्द्रहि, अढळ वीर तो बाल ।

रत्ने । उजळिति विश्व विशाल

जयांतिल । दिपविति दिगंतराल

जयांचा । कर्मयोग करवाल

यशस्वी । कर्मयोग करवाल ॥ सुवर्ण० ॥ ५ ॥

अनेक संकटिं यास राक्षिलें वेंचुनि बुद्धि, प्राण ।

पूर्वजीं । वेंचुनि बुद्धि, प्राण

रिपूंची । नमवुनि गर्वकमान

करुनी । अमर जर्गीं निज मान

असें हें । अमोल लेणें जाण ॥ सुवर्ण० ॥ ६ ॥

प्रलयकालच्या प्रशांत समयीं योग-सुषुप्तिस्थान ।

प्रभूचें । योग-सुषुप्तिस्थान

मंगल । शैशवलीलास्थान

अमुचें । संसृतिभाग्य-निधान ॥ सुवर्ण० ॥ ७ ॥

अमर अमोलिक नित्य गणुनि हें लेणें प्राणसमान ।

गणुनी । लेणें प्राणसमान

मानुनी । ईशकृपावरदान

तयाचा । लव न करा अवमान

धरा शिरिं । भारत-भू-संतान ! ॥

सुवर्ण पिंपळपान ! अमुचें । सुंदर आर्यस्थान ॥ ८ ॥

९

सुवर्ण प्रभात

(चाल-‘पांडु नृपति जनक जया’.)

निकट निकट खाचित येत । शुभादिनिची सुप्रभात ॥
होतिल जै सफल हेत । सकल आपुले ॥ ध्रु० ॥
जगलों नच जरि आपण । बघण्या तो भाग्य सुदिन ॥
होइल तरि नंदनवन । साच तैं धरा ॥ १ ॥
शस्त्राखें नौसाधन । यांचें तैं लव काम न ।
सत्याचें ब्रीदावन । करिल तैं स्वयें ॥ २ ॥
कौशल, नच केवल कुल । वंश जगीं तैं होइल ।
लेखानिका जय मिळविल । असिलतेवरी ॥ ३ ॥
सत्ता संतापकरा । लक्ष्मी उन्मादपरा ।
विद्या वा शांतिहरा । होति ना तदा ॥ ४ ॥
अश्रद्धा, द्वेष, कलह । भ्रम, अज्ञाचारनिवह ।
निरसिल तैं तमसमूह । धर्मदीप तो ॥ ५ ॥
उच्चनीच, शबल धवल । नर, नारी शिशु कोमल ।
कृत्रिम हे भेद विफल । भासतील तैं ॥ ६ ॥
‘आत्मरूप विश्व सकल’ । जन दृष्टी ऐशि वरिल ।
भुवनत्रयिं तैं भरेल । ऐक्य ओज तैं ॥ ७ ॥
क्षणिं क्षणिं तरि झटुं आपण । नर, नारी, वृद्ध, तरुण ।
दृढमति सत्कार्यिं वरुन । श्रेय साधण्या ॥ ८ ॥

१०

नूतनवर्षाभिनंदन

(चाल—' प्रिये पहा ! रात्रीचा समय सरुनि०)

चला ! उठा ! जागृत व्हा ! झणिं जन्म हो ! । आज पाडवा ! ॥

मंगलमय हा प्रभात । सुखद वर्ष नव सुचवित ॥

करण्यातें तत्स्वागत । त्वरित सज्ज व्हा ! ॥ १ ॥

कृष्णतमा रजनि सरे । दिव्य उषा गगनि स्फुरे ॥

उल्हासें चित्त भरे । शकुन शिवद हा ॥ २ ॥

वाह्य समय हा प्रशांत । आधि-व्याधि हरुनि नेत ॥

ईशपदीं लीन करित । सहज मानवा ॥ ३ ॥

श्रद्धेचा शीत पवन । व्यापितसें हृदयगगन ॥

अभिनव नवभक्तिसुमन—। गंध दरवळे ॥ ४ ॥

दुर्गम जरि अंत, ठाव । नेमें तरि घेति धांव ॥

विष्णुपदिं महानुभाव । संत—द्विज भले ! ॥ ५ ॥

हरिगुण मधु मंजु गान । विसरवि त्यां देहभान ॥

सायुर्ज्यां होति लीन । अंतिं धन्य ते ! ॥ ६ ॥

निःशब्दा धराणि असे । तल्लिन ही गानिं दिसे ॥

उडुगण नाभिं टकमकसे । स्तिमित पाहती ॥ ७ ॥

अरुण—कुंकुमांकित हा । व्योम कलशदीप महा ॥

वाति विमल उजळ अहा ! । तळपती दिशा ॥ ८ ॥

अजरवीर्य काल-पुरुष । सृष्टिसर्वे नित्य रमत ॥
 अमित सुतां जन्म देत । तेच अब्द कीं ॥ ९ ॥
 तैसा सुत आज एक । जन्मुनि करि मुदित लोक ॥
 दावि सुरांचाहि हरिख । गगन-दीप हा ॥ १० ॥

[२]

विसरुं या ! भूतकाल । भूतांचिच ती मशाल ॥
 ताप, शोक, भय कराल । स्मरण दे जिचें ॥ ११ ॥
 मंगलमय सृष्टि सकल । आशिष ही देत विपुल ॥
 होइल जी कधिं न विफल । सत्य वैखरी ॥ १२ ॥

[३]

हृदयांगण स्वच्छ करा ! । सन्मतिची आंत भरा ॥
 कुशल, विविध, बहु रुचिरा । रंगवल्लिका ॥ १३ ॥
 विमल, विशद शील-वंश । स्थापा स्थिर सावकाश ॥
 सरळ, उंच जो सुरेख । गगन आक्रमी ॥ १४ ॥
 प्रेमाचा पितांबर । विश्वाची जो पांखर ॥
 भूतदया भव्य पदर । ज्या, अमोल जो ! ॥ १५ ॥
 वंशावरि तो चढवुनि । सद्गुणिं घ्या दृढ बांधुनि ॥
 राहिल कीं स्थिर निशिदिनिं । अढळ तो तिथें ॥ १६ ॥
 धर्म-रती रजत निकें । विधि-उजळा वरि चमके ॥
 इतर धवल विषय फिके । दिसति ज्यापुढें ॥ १७ ॥
 तन्मय अशि सुखदात्री । प्राणांची पंचपात्री ॥
 विनय अधोमुख वरती । जपुनि ठेविजे ॥ १८ ॥

समरस शुचि साखर जशि । आत्मवृत्ति करुनि तशी ॥
 सत्कृतिची पदकराशि । निर्मु प्रतिदिनीं ॥ १९ ॥
 ऐक्य-सूत्रिं योजुनियां । तन्माला घालूं या ॥
 ईशातें अर्पू या । चांग ही गुढी ॥२०॥
 ऐशी पुरुषार्थ-गुढी । मोक्षाची सुलभ शिडी ॥
 पळवि अशिव देशोधडि । लव न वानवा ॥ २१ ॥
 प्रतिवर्षीं बहु आवडि । संपादा तिचि जोडी ॥
 करिल खचित जी घडिंघडिं । सौख्य वाढवा ॥ २२ ॥

[४]

भावींचे भव्य भवन । नव्य, रम्य, कूट, गहन ॥
 आशांचें तारांगण । लोभविती चित्त नयन ॥
 स्थिर सावध ठेवुनि मन । आंत शिरुं चला ! ॥ २३ ॥
 ईशपदा नित्य स्मरुनि । कर्तव्यें निज करुनी ॥
 संसृतिच्या मधु उपवर्नि । विहरूं या ! मुदें ॥ २४ ॥

११

प्रतिभा आणि कविता

(चाल—' लाल शालजोडी. ')

प्रकाश असुनी, प्रभा जशि नसे, नभिं जातां रवि अस्तातें ।
प्रतिभा नसतां तेंवि कवनही केवल भाषासौष्टव तें ॥ ध्रु० ॥
कार्यवशें जरि संधिप्रकाशा, अल्पकाल जन सेवितसे ।
खरी निवृत्ती, मोद, परी त्या रवीच्याच दर्शनीं असे ॥ १ ॥
कुशल-शिल्प-युत, रुचिर मनोहर सुवर्णमय सिंहासन तें ।
मंगलाऽधिदेवतावियुत जरि सुधार्मिका नच तोषवितें ॥ २ ॥
नक्षत्रांकित कृष्ण तिमिरमय मोहक शालू जरि नेसे ।
विमलोज्ज्वल निजकान्तप्रभेविण निशा वराका अर्मीं दिसे ॥३॥
मदनाकृति नर, रतिसम नारी, अनंगशास्त्रीं निपुण जरी ।
रत्नदीपसम शिशु गृहिं नसतां, विलास यौवन विफल तरी ! ॥४॥
वऱ्हाड, वाघें, विप्र, वधूवर यांहीं मंडप गजवजला ।
नसे विवाहीं यथार्थ विधि तरि, विषाद वाटे सुजनांला ॥ ५ ॥
सुवर्ण, विविधालंकृतियुत वपु अचिरमृताचें जसें दिसे ।
भूपित-भीषण, ' अनार्य ' तैसें कवनहि सुजनां रडवितसें ॥६॥
प्रभा, देवता, शशित्युति, शिशु, विधि, प्राण, काव्यीं प्रतिभा ।
भाषासौष्टव, रचनालाघव, वरपांगी केवळ शोभा ! ॥ ७ ॥

१२

मधुर व धन्य जीवन !

असुनियां गरिबी, निजसी सुखें ;
 तरि न याहुनि भाग्य दुजें निकें ॥
 जरि सचिंत सदा, असुनी धन ।
 अधिक घोर न याहुनि शासन ॥ १ ॥
 मिळविण्या अधिकाधिक संपदा ।
 खपति, कष्टति मूढ कसे सदा ॥
 बघुनि तें तुजसी हंसु येतसे ।
 तरि न याहुनि शर्म दुजें असे ॥ २ ॥
 श्रम मितोचित जे तव पोषणा ।
 मधुर जे तुज देतिल तोषणा ॥
 नच कलंकविती मुख जे कदा ।
 श्रम यशस्करसे करिं ते सदा ॥ ३ ॥
 पिउनि केवळ निर्झर-वारितें ।
 जरि तृषा शमवूं तुज येइ तें ॥
 मग सुरादिक पान कशा हवें ? ।
 मिळवि मातिस जें मनुजा जवें ॥ ४ ॥

विभवसागरिं पोहत राहुनी ।
जरि निजाश्रुजळीं बुडसी मनीं ॥
तरि अधन्य खरोखर तूं जनीं ।
अधिक दुःखि न कोणि तुझ्याहुनी ! ॥ ५ ॥
निजशिरावरिं निर्धनता भर ।
निमुट वाहि मुदें नित जो नर ॥
नर न केवळ तो, नृपती गमे ।
अढळ यन्मनिं शांति-रमा रमे ! ॥ ६ ॥
संतोष शांति हृदयीं वसतात नित्य ।
ज्याच्या, अखंड धृतिनें करि जो स्वकृत्य ॥
दारिद्र्यि वा विभवकालिंहि जो समान ।
त्याचें खरें मधुर जीवित धन्य ! जाण ॥ ७ ॥

१३

निद्रिस्त बालक

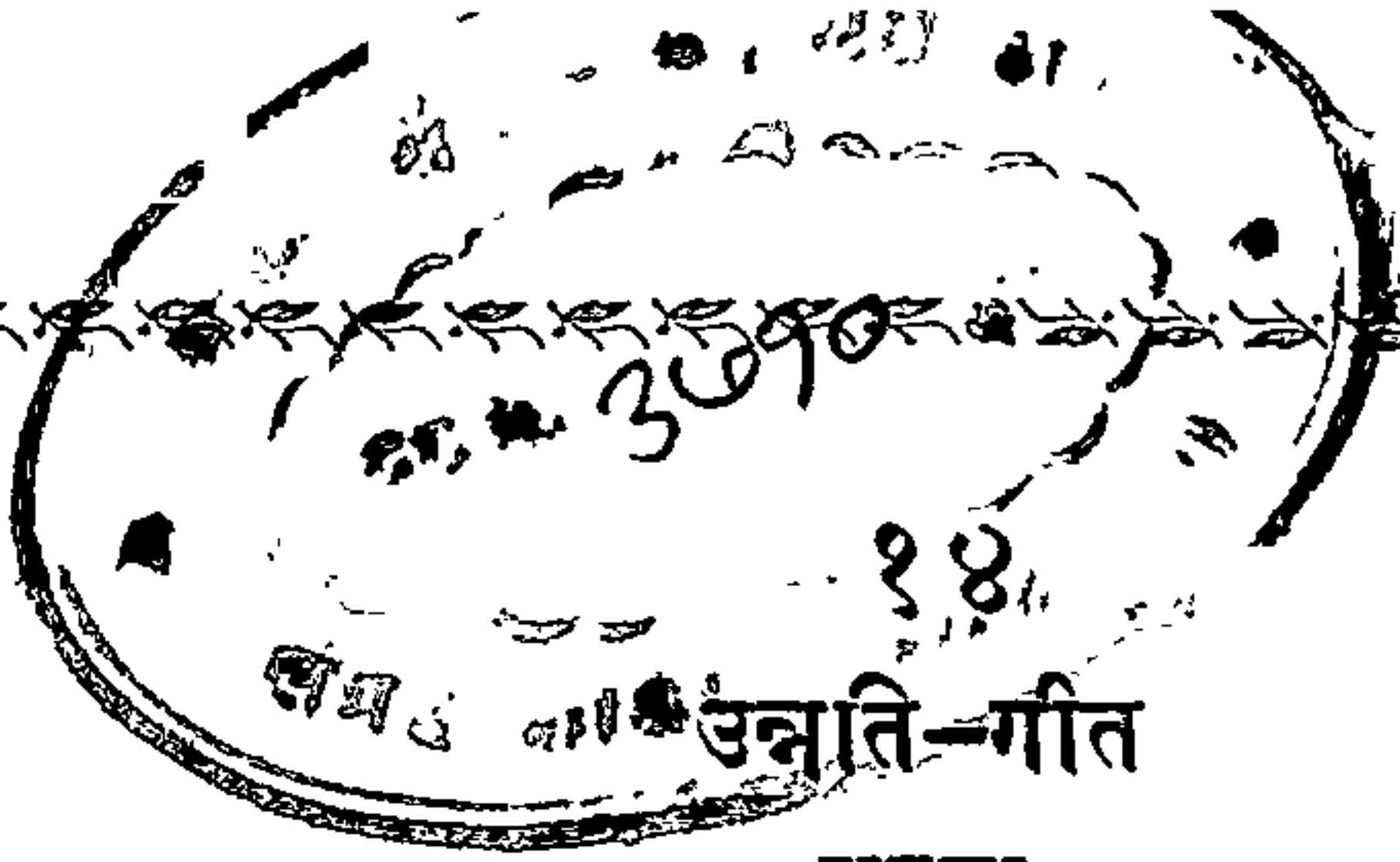
निजत बालक स्वस्थ किती पहा ! ।
 वदन मुग्ध, मना रमवी अहा ! ॥
 सुटत संथ किती तरि श्वास हा ।
 अजुनि ज्या भवघोर नसे महा ॥ १ ॥
 मधुर गौर असे तनु ही किती ।
 स्तिमित मीलित नेत्र विराजती ॥
 कुरल कृष्ण किती मृदु केश ते ।
 विखरती शिरिं भालहि झांकतें ॥ २ ॥
 नितळ नीटस रुंद कपाळ हें ।
 फुगिर, लाल जरा, मृदु गाल हे ॥
 श्रवाणिं डूल निळे किति शोभती ।
 स्मित मुखा अधरीं खुलवी अती ॥ ३ ॥
 मधुर या शिशुला बघतां असैं ।
 अनुपमेय मनीं सुख होतसैं ॥
 ' तनय ज्यांस असे बहु धन्य ते ' ।
 कविवरें कथिलें, किति सत्य तें ! ॥ ४ ॥

परि विचार दुजे मनिं येति जे ।
सहज, खेद मला बहु देति ते ॥
'मज-तयांत किती तरि अंतर !'
करि विचार असा मज कातर ॥ ५ ॥
कपट कृत्रिम ठाउक या नसे ।
मुख खुलास असें म्हणुनी दिसे ॥
परि जगीं नर वाढतसे जसा ।
वदनलाघव दावुं शिके तसा ॥ ६ ॥
मुळिंहि काळजि दुःख मनीं नसे ।
स्मित सदा म्हणुनी मुखिं हें वसे ॥
जसजसे परि त्या भवपाश ते ।
कवळिती स्मित तें लय पावतें ॥ ७ ॥
मधुर हा मधुनी किति हांसतो ।
सुर-निवास-सुखा जणुं सेवितो ॥
'स्मरति मागिल जन्म मुलें' असें ।
वदति सत्य, न कां तरि हें असें ? ॥ ८ ॥
वद मुला तुज काय दिसे तरी ? ।
हंससि कां ? शिरसीं भुवनांतरीं ? ॥
सकल शांत, सुरम्य, मुदें भरे ।
मुळिंहि काळजि दुःख जिथें नुरे ॥ ९ ॥
मिळुनि दिव्य अशी तुज दृष्टि ती ।
बघसि कां ? वद विश्व-चमत्कृती ॥

दिसति कां तुज दिव्य खगोल ते ।
 अमित जे फिरती तिजभोंवतें ? ॥ १० ॥
 करिति मंजुल सूक्ष्म निनाद जो ।
 परिससी ? कवि-मानस गम्य तो ॥
 म्हणुनि होउनि विस्मित कौतुकें ।
 सहज येइ मुखीं स्मित हें निकें ? ॥ ११ ॥
 कथिति का सुर रे तुज गोष्टितें ? ।
 करिसि वा मधुरामृतपान तें ? ॥
 जमति खेळति का सुरदूत ते ।
 तुजसवें म्हणुनी हंसुं येइं तें ? ॥ १२ ॥
 उपवर्नी फिरशी बहु दिव्यशा ? ।
 स्फटिक-निर्झरवारि-भृता अशा ॥
 जिथ सुरम्य सुगंधि फुलें किती ।
 पडति, वास दिशांतरिं कोंदिती ॥ १३ ॥
 विविधरांगि कितीतरि पक्षि ते ।
 जमुनियां, मधुरस्वनिं गाति ते ॥
 मिळसि जाउनि तूंहि तयांत ना ? ।
 नच तरी, स्मित हें मुखिं येत ना ! ॥ १४ ॥
 जगार्ते धन्य विभूति मृता किती ।
 जमुनि जेथ सुखें बहु नांदती ॥
 घडत सज्जनसंग तिथें तुला ।
 म्हणुनि कां हंसशी वद रे मुला ? ॥ १५ ॥

विफल तर्कगणें किति या अशा ।
 उगिच मी मजला शिणवूंकशा ? ॥
 तुज न कांहिं कळे, किति हें बरें ! ।
 परि विचार मला छळिती पुरे ॥ १६ ॥
 निज, मुला, निज स्वस्थ असा सदा ।
 तुज न कृत्रिस, दुःख शिवो कदा ॥
 अशिच सौख्यस्थिती तव राहो ।
 सतत ईशकृपा तुज पाहो ॥ १७ ॥
 हळहळे नच, बालवया मनीं ।
 स्मरुनियां, न दिसे जगतीं कुणी ॥
 ' मज पुन्हां कुणि देइल बाल्य तें ? ।
 किति बरें ! ' कवणा नच वाटतें ? ॥ १८ ॥
 वदति ' मुग्धदशा सुख हें असे ।'
 अनुभवा सकलां जगिं येतसे ! ॥
 तळमळो कितिही मम जीव हा ! ।
 फिरुनि मुग्ध दशा कधिं ये न, हा ! ! ॥ १९ ॥

फटका

वैभवागिरिवरि अधिकाधिक वरि सतत चढाया यत्न करूं ।

विमलयशानें निज-भू-वृत्तीं अमर कराया हांव धरूं ॥ १ ॥

देशहिताच्या कामगिरीतें आनंदानें सदा वरूं ।

येवो सिद्धी, पडो देह वा, अजरामर तें नांव करूं ॥ २ ॥

ज्ञानखनीच्या अगाध उदरीं खोल खोल कीं नित्य शिरूं ।

बहु श्रमानें अमूल्य अगाणित निसर्गदेवी-कोश हरूं ॥ ३ ॥

नृपमुकुटांतिल रत्नांहुनि ही महार्ह सुधिरत्नें लेऊं ।

दिव्य तयांच्या अतुल्य तेजें कीर्ति जगातीं निज नेऊं ॥ ३ ॥

अभंग गतिनें, अढळ मनानें, कर्तव्यपथीं पुढें पुढें—! ।

चला पुढें—! मग पहा सिद्धि ती धांवत येइल तुम्हांकडे ! ॥४॥

सद्वर्तन हें खरें सौख्य जगिं आत्म-तृप्ति हें निधान कीं ।

मनोन्नतिसम श्रेष्ठ न दुसरें सौंदर्य असें या लोकीं ॥ ५ ॥

चला ! चला ! रे बंधुप्रेमें परस्परांशीं सकल भिडूं ।

बहु नेटानें बहु यत्नानें पार निराशेला दवडूं ॥ ६ ॥

हात देउनी एकामेकां हृदयांतिल ही भाव खरा ।

कशाहि समयीं अखंड सेवूं गृहसौख्याचा गोड झरा ! ॥ ७ ॥

गृहसौख्यांताचि इतर सुखें वा समाधान शांती असती ।

मूढ ! विचारे हतभागी ! जे दूर-दूर—त्यास्तव फिरती ॥ ८ ॥

‘ निजकरणीनें नरही होई नारायण ’ या वचा स्मरा ।

परमात्म्याचे वंशज आपण, स्वर्गतुल्य ही करूं धरा ! ॥ ९ ॥

१५

वन्योपदेश

(महाकवि शेक्सपीयरने म्हटल्याप्रमाणे रानावनांतील निसर्ग-शोभेचे विचारपूर्वक अवलोकन केल्याने देखील मनुष्यांस व्यवहारो-पयोगी असा उन्नत बोध प्राप्त होतो. त्या दृष्टीने सुचलेल्या स्फुट कल्पना ग्रथित करण्याचा खाली प्रयत्न केला आहे.)

जुनाट-वृक्ष

(' नाहीं सुभद्रा ' - या चालीवर)

उंच पहा हे रुक्ष त्वचावृत वृक्ष नर्भीं डुलती ।
पुराण ऋषिपरि ईशचिंतनीं मग्न जणुं दिसती ॥ ध्रु० ॥
वयोवृद्ध वा गृहपतिसम हे भव्य किती दिसती ।
सकल वनातें शोभा देउनि तद्रक्षणं करिती ॥ १ ॥

साधारण वृक्ष

(' स्फटिकाचे ते पदपथ सुंदर ' - या चालीवर)

शाखा पल्लव फलभरिं नमती । विनयिजनांसम
तरु मज दिसती ॥ ध्रु० ॥
छाया-हस्तें स्वागत करिती । श्रमल्या पांथा बहु सुखवीती ॥
विमल झण्याचें अर्घ्याचि करिती ।
फलोपहारा सादर देती ॥
अतिथि-पूजनीं यांची रीती ।
गृहस्थाश्रमा जणुं शिकवी ती ॥ १ ॥

लता

(' अनुपम तुझे असति गुण सारे '-या चालीवर)

किति तरि लता मनोहर दिसती ।

हरित पटा जणुं लेती । कितितरि० ॥ ध्रु० ॥

शाखापल्लवभारिं या लवति कीं स्त्रीनम्रता दाविती ।

वाटे वा तरुकांतसेवनिं जणूं सिद्धा उभ्या या सती ॥

पाहोनी मज सर्व हें गमतसें स्त्रीजातिला बोधिती ।

कीं सेवा पतिची तसा विनय दे शोभा खरी स्त्रीस ती

किति तरि लता० ॥ १ ॥

रानांतील सुगंध

(सुचिन्ह हें नच दिसे मला तर '-या चालीवर)

सुवास हा किति सुटे मजेचा । सुवास हा किति॥ ध्रु० ॥

गुप्तदान करि सज्जन त्यापरि ।

कुठुनि येतसे कळे न साचा ॥ १ ॥

थोर जनांच्या गुणकीर्तीपरि ।

भरति दिशा दश मदें त्याच्या ॥ २ ॥

नागादिक वा भूतलिं असती ।

श्वास सुगंधित गमे त्यांचा ॥ ३ ॥

उगम न कळुनी गुंगावि मन किति ।

ध्यास जेंवि तो परमेशाचा ! ॥ ४ ॥

१६

सुंदरीवर्णन

[‘She walks in beauty.....’

—Lord Byron]

(चाल-‘चंद्रकांत.’)

निरभ्र देशीं तारायुत नभिं रात्र जशी साजे ।

तैशी सुंदरि हंसगतीनें चालत बहु साजे ॥ १ ॥

तेजोयुतसें जें जें कांहीं कृष्णशुभ्र वा तें ।

हरिणाक्षीच्या नयनीं दर्शनिं मूर्त विलासे तें ॥ २ ॥

तन्मुखकमलीं रम्य उज्ज्वला कांति किती आहे ।

दैवें न तशी दिवली वाटे प्रखर दिनाला हे ॥ ३ ॥

कुरलालक हे मोहक असुनी लीलेनें हलती ।

मुखचंद्रावरि मृदु तेजाची शोभा किति दिसती ! ॥ ४ ॥

मधुरोदात्त प्रशांत ऐशी विचारमाला खुलवी ।

मुखकान्तीतें, पवित्र प्रिय त्यां स्थान असें सुचवी ॥ ५ ॥

यांत एकही छटा अधिक जरी किरण कमी असतें ।

अवर्ण्य रूपा न्यून खरोखर बहु आलें असतें ॥ ६ ॥

गाल हे मृदु स्तिभित किती जे स्मितहास्यें भरले ।

मोहकतेनें सकल जनांचें मन हरण्या सजले ॥ ७ ॥

भृकुटि कृष्ण या धन्वाकृति किति भव्य पहा भाती ! ।

विलासयोगें मनिंचे वाटे अर्थ सुचविताती ॥ ८ ॥

चित्तवृत्ति ती शांत असे ऐहिक विषयीं दिसते ।

चर्येवरुनी हृदयहि दिसतें मुग्ध-प्रीति-भूत तें ॥ ९ ॥

१७

भिल्ल-युवा. (गीतक)

[सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'रोकव्री'तील एका गाण्यावरून.]

(चाल-' चंद्रकांत '.)

'अफाट सुंदर असति किती ते गंगेचे तीर ! !

'सुंदरवन'च्या सुरम्य झाड्या दिसती बहु गार ! !ध्रु०॥

जाउनि तेथें पुष्पें वेंचीं, गुंफींही माला ।

ज्या देण्यातें शोभा असती योग्य सुवेणीला '॥ १ ॥

अश्वारूढ मी किल्ल्याखालुनि होतों जें जात ।

एक कुमारी ऐसें होती आनंदें गात ॥अफाट सुंदर० ॥२॥

“ तत्रिजवासह आनंदानें जाइन वनिं तेथें ।

राणीही मज होणें नलगे राहुनियां येथें” ॥ ३ ॥

“ जरी सुंदरी ! येशिल मजसह सोडुनि दुर्गपुरा ।

तुवां पाहिजे केला आधीं, पूर्ण विचार बरा ! ॥ ४ ॥

खिंडिं-खोरिंचा वास आमुचा ध्यानीं तूं घेई ।

मग तूं मजसह आनंदानें शीघ्र वर्नीं येई ”

तरी म्हणे ती 'सुंदर असती गंगेचे तीर ॥ सुंदरवनच्या० ॥५॥

“ अपुल्यासह मी आनंदानें येइन वनिं तेथें ।

राणीही मज होणें नलगे, राहुनियां येथें ॥ ६ ॥

रुचिर अश्व हा पाहुनि, शृंगहि सुंदर हें कटिंचें ।

क्रीडावनरक्षक राजाचे गमतां तुम्हिं साचे ” ॥ ७ ॥

“ रक्षक मुग्धे ! शृंग वाजवी रम्य प्रभातींला ।

मम परि भेदी घोर निनादें मध्यसमयिं निशिला ”

तरी म्हणे ती ' सुंदर असती० ! ॥ ८ ॥

“ चमकदार समशेर पाहुनी, शरभृत हा भाता ।
रणभेरीरव-श्रवणोत्सुक तुम्हि शूरवीर दिसतां ” ॥९॥

“रणभेरीरव पटहनाद वा कर्णि न मम पडतो ।
निशाकृमीच्या कर्कश गानीं, फिरण्या अम्हि निघतो ” ॥

तरी म्हणे ती ' सुंदर असती० '—॥ १० ॥

“ सुंदर गंगातीर ! रम्य हें सुंदरवन ! जरि तें ।
मत्सह याया परी पाहिजे अतुल धैर्य कांते ! ॥ ११ ॥

फार कशाला वदूं ? भ्रमीं वा सुग्धे ! तुज ठेवूं ।
उगाच येण्या आग्रह धरुनी दुःख नको पावूं ॥ १२ ॥

नांव न घेती सज्जन ज्याचें, धंदा मम ऐसा ।
जीवनान्त ही घोर निंद्य मम होइल गे तैसा ! ॥ १३ ॥

मध्यरात्रिला मित्रसंघ जें वृक्षतळीं जमतो ।
होतों, आहों काय भावि वा, सर्वहि विस्मरतो ॥ १४ ॥

प्रेमादिक गे क्षुद्र विकारां थारा तें कुठला ?
कशास मग तूं मदर्थ करुनी घेशि घात अपुला ? ” १५

वदोनि ऐसें तसाच उडवी मर्द निजाश्वाला ।
साश्रुलोचना भूतलि पडलि प्रणयविद्ध बाला ! ॥ १६ ॥

१८

हॅम्लेट नाटकाचें सार

विचारातिरेकें कृति-कलैब्य येतें ।
जनीं दीर्घसूत्रत्व नाशास देतें ॥
जगीं शाठ्य, शैथिल्य चालों कितीही ।
स्वकर्मानुसारी जना मृत्यु येई ! ॥ १ ॥

—

१९

‘अथेल्लो’ नाटकाचें सार

(सदहू नाटकाचा प्रयोग पाहून सुचलेले विचार खालील पद्यांत गोविले आहेत.)

(चाल-‘वसंतीं वधुनि मेनकेला’ .)

जर्गीं या खल किति तरि असती ।

अधम कुमति जे नरजातीला कलंक कीं होती ! ॥ ध्रु० ॥

स्वार्थीं नीच मग्न असती ।

साधाया त्या कार्याकार्यीं विचार नच बघती ॥

अहीपरि क्षुद्र दंश धरिती ।

उगवाया त्या निःशंकपणें क्रूर घोर कृति करिती ॥ १ ॥

परांच्या दुःखें मनि मुदती ।

सती-पतींतिहि वितुष्ट पाडुनि नष्ट तुष्ट होती ! ॥ २ ॥

वदूं किति ? नरतनु पशु असती ।

जन्मा येउनि निजकर्में त्या अंतीं निरयगती ॥ ३ ॥

शिरला विकल्प जरि चितीं ।

सद्गुण लोपुनि गृहसौख्याची होत असे माती ॥ ४ ॥

सेवुनि बोध असा चितीं ।

मनुजें सावध शांत असावें नित्य बुधें जगतीं ॥ ५ ॥

२०

स्वनितक-षट्क

[इंग्रजीतील सॉनेट (Sonnet) ऊर्फ ' स्वनितक ' या काव्य-प्रकाराचे 'भव्योदात्त' आणि 'ललितमधुर' असे दोन प्रमुख भेद आहेत. महाकवि शेक्सपीयर याची स्वनितके 'ललितमधुर' स्वरूपाची उत्तम निदर्शक म्हणून सर्वविश्रुत आहेतच. त्यांचा किंचित् रसास्वाद मराठी वाचकांस देण्याचा अल्प प्रयत्न म्हणून मुळांतील पहिली पांच व अठरावे अशा सहा स्वनितकांचा अनुवाद खाली दिला आहे. अर्थात् प्रस्तुत अनुवादांत मुळांतील रसाविभावाचें यथातथ्य प्रतिबिंब उतरविण्याकडेच मुख्य कटाक्ष आहे. शिवाय पद्यरचनेच्या मूलभूत परिमाणाच्या दृष्टीने इंग्रजी व मराठी या दोहोंमध्ये काही विशेष तफावत आहे. म्हणून मूळ इंग्रजी रचनेतील ' चौदा ' या पंक्ति-संख्येचा निर्बंध सहेतुकच पाळला नाही. यासंबंधीचें जास्त सोप-पत्तिक विवेचन कोल्हापूर येथील ' भारत-कवि-मंडळा 'च्या ' स्वनि-तांजली ' या पुस्तकास प्रस्तुत कवीने लिहिलेल्या प्रस्तावनेत केलेले जिज्ञासू वाचकांस पहावयास सांपडेल.]

(साक्या)

'From fairest creatures we desire increase.'

—Shakespeare.

सुंदरतम प्राण्यांपासोनी अपेक्षितों वृद्धीतें ।

सौंदर्याचा गुलाब कधिं कीं पावो नच नाशातें ॥ १ ॥

प्रफुल्ल होउनि, कालवशें जरि एक लयातें जाई ।

कोमल नव तरि वंशज त्याचा हृदया तत्स्मृति देई ॥२॥

परंतु तूं निज उज्ज्वल नयनिंच कोंडिशि लावण्यातें ।

त्याच इन्धनें सदा पोषिशी निज-प्रभा-ज्योतीतें ॥३॥

समृद्धिसाधन असतां हातीं, आदरिशी दुष्काला ।

एकत्वाच्या, अतिनिष्ठुर रिपु होशि स्वतांच स्वतांला ॥

भावी उज्ज्वल सुमनवृद्धिकर वैभवशालि वसंत ।

तत्सूचक मृदु मसृण कोमला कलिका जेंवि पसंत ॥५॥

तशीच केवल सांप्रत अभिनव भूषण तूं जगताचें ।

निज कलिकावस्थेंतचि इच्छिशि जिरवूं निधि भाग्याचे ! ॥६॥

स्वार्थप्रिय मृदुगात्री धूर्ते ! कार्पण्या दावीशी ।

निज निधि दडवुनि, जीर्ण वनासम जगता करूं पहासी ॥ ७ ॥

दया येउं दे झणिं जगताची, नाहीं तर आरोप ।

शिरीं भयंकर तव राहिल कीं 'असासि अधाशि अमोप ॥ ८ ॥

-कीं, तुजपार्शीं अमूल्य होता ठेवा जो जगताचा ।

जिवंतपाणिं तो मेल्यावरिही समूळ गिळिल्ल साचा ! ॥ ९ ॥

२१

‘When forty winters shall besiege thy brow.’

—Shakespeare

विशी जाउनी जई चाळिशी तव निटिला वेढील ।
 तव सौंदर्यक्षेत्रीं चिंता खंदक खोल खणाल ॥ १ ॥
 जीर्णवस्त्रसम तुच्छ तदा हा होइल यौवनसाज ।
 तुझ्या नवतिचा, सलोभ ज्यावरि जनदृष्टि खिळे आज ॥
 “ वसे कुठें गे ! तुझी चारुता आतां पूर्विल सारी ।
 यौवनदिनिंचे लावण्यनिधी सुगुप्त कवणागारीं ? ” ॥३॥
 पुसतां कोणी, ‘ खोल नेत्रिं या’ ऐसें उत्तर देणें ।
 येतां भालीं, मरणतुल्य तुज लांछन लघुता तेणें ॥ ४ ॥
 किती तरी परि अधिक याहुनी गौरव सौंदर्यांचें ।
 होइल तव, तत्सार्थक करुनी, वदुं शकसी जरि साचें—॥
 “ पहा ! गोजिरा बाळ छबुकला हा मम, सौंदर्यांचा ।
 हिशोब सारा तुम्हांस देइल, ऋणमोचक जननीचा ॥ ”
 ‘ क्रमप्राप्त हें तुझेंचि ऐसें ’ साम्यें सिद्ध करील ।
 स्वसौंदर्य तो, पुत्र सुखाचें भाग्यहि तुज देईल ! ॥ ७ ॥
 अभिनव जन्मचि वार्धक्यां तुज मिळेल तेणें पाही ।
 नवोष्णताही रक्ता देइल गारठल्या तव देहीं ! ॥ ८ ॥

२२

‘ Look in thy glass, & tell the face thou viewest ’
—Shakespeare

स्वीय दर्पणीं पहा !—त्यांत जें बघशिल मुख वद त्यातें ।

‘ अतांचीच घडि योग्य निर्मिण्या अन्य अशाच मुखातें ’ ॥१॥

अभिनव पुनरावृत्ति न काढिशी अतांच जरि तूं त्याची ।

तरी वंचिशी जगा, अधन्याहि करिसि कुणा मातेसी ॥ २ ॥

असे कुठें चावैगि अशी कीं अनुत्खातगर्भा जी ।

अवमानिल स्वक्षेत्रीं भिळतां कृषी पतित्वें तूझी ? ॥ ३ ॥

कोण मूढ वा असेल इतुका ? टाकिल आत्मप्रीती ।

स्वतामधिंच जो, गाडुनि करण्या खंडित भावि प्रजा ती ? ॥४॥

आरसाच तूं निजजननीचा अससी त्यांत पुन्हां ती ।

निज यौवनभर—वसंतऋतुची अनुभविं रम्य प्रतीती ॥ ५ ॥

अनेक गतवर्षांच्या तेंवी तूंहि गवाक्षांतोनी ।

निरखिशील तव रम्य काल हा, वलितहि निजनेत्रांनीं ॥ ६ ॥

—परि क्रमिसि जरि जिणें असें कीं, तत्स्मृति नच हो तव कोणा ।

अविवाहित मर!—कीं त्वत्प्रतिमा तुझ्याचसह हो भग्ना ! ॥७॥

२३

‘ Unthrifty loveliness, why dost thou spend ?’
—Shakespeare

विफल चारुता ! निजार्थ केवल वंचिसि सगळें कैसे ? ।
सौंदर्याचें तुला प्राप्त जें निसर्गधन झालेसें ॥ १ ॥
निसर्ग कांहिं न स्वत्वास्तव दे, उसने देई परार्थ ।
उदार स्वयें, म्हणुनि देत त्यां उदार ज्यांचा हस्त ॥ २ ॥
तरी तिच्या कां कृपणसुंदरा ! करिशि दुरुपयोगातें ।
थोर देणगी दिधली तुज जी देण्यासचि इतरांतें ॥ ३ ॥
अवृद्धिकर तूं कुसीदिक !—कशा व्याजीं तरि लावीसी ।
श्रेष्ठोत्तम धन, जरि त्यायोगें शकसि न चिर जगण्यासी ॥ ४ ॥
कारण, करितां सर्व एकट्या स्वतांशींच व्यवहार ।
निज मधुरात्मस्वरूपिं वंचिसि स्वतांस तरि साचार ॥ ५ ॥
केंवि गती ?—जें निघुनि जावया निसर्ग तुज बाहील ।
हिशोब त्यातें मान्य होइसा काय रुजूं करशील ? ॥ ६ ॥
अनुपयुक्त सौंदर्य तुजसह भू-गत होणें प्राप्त ।
साफल्यें परि, राहिल मागुति कार्यवाह तव आप्त ॥ ७ ॥

१ व्याज, नफा. २ व्याजबद्धा करणारा सावकार. ३ लौकिक
व्याज, पक्षां विनियोनार्ची इतर निमित्तें—कार्ये.

‘ Those hours, that with gentle work did frame ’
—Shakespeare

ज्या घटिकांहीं निज मृदु कृतिनें हळूहळू घडवीली ।
ललित दृष्टि ही, जिथें रमे चिर लुब्धलोकनयनाली ॥ १ ॥
दुष्ट नृपांसम, त्याच तिच्यावरि उलटतील कालें कीं ।
विरूप करितिल तथा, असें जें अनुपम रूपें लोकीं ॥ २ ॥
कारण, अविरतगती काल तो क्रमें वसंता नेई ।
हिंस्र हिंवाळ्या निकट, त्याच्या तिथेंच प्राणा घेई ॥ ३ ॥
दवें शुष्क रस, लवलवीत ही झडे पालवी सारी ।
हिमच्छन्न रम्यता, चहुंकडे भकास भासे भारी ॥ ४ ॥
अशा कालिं जर, वसंत सौरभ नुरतें अर्कमिषानेंः ।
काचभित्तिमय, कुपिकारागत कैदिच, द्रवरूपानें ॥ ५ ॥
निज संस्कारासह सौंदर्यहि लयास तरि तें जातें ।
स्वतां न उरतें, तत्स्मृति वा कीं कसे काय तें होतें ? ॥ ६ ॥
परंतु निष्पीडित सुमनें जरि शिशिरमथितशीं होतीं ।
मुकतीं केवल दिखाउ रूपा, तद्गुचि चिर राही ती ॥ ७ ॥

---

१ मराठींतील ‘ द्रव ’ ‘ अत्तर ’ या शब्द अर्थानें

२५

‘ Shall I compare thee to a summer’s day ? ’
—Shakespeare

वसंतांतल्या, तुला दिनाची उपमा देउं काय ? ।

अधिक रम्यतर, अधिक सोज्वल, त्याहुनि परि तव काय ॥१॥

प्रबल पवन खंडिति चैत्रांतिल प्रिय गोंडस कलिकांना ।

अत्यल्पावधि, भंगुर, जीवित तेंवि वसंताचें ना ? ॥ २ ॥

कधीं कधीं तो द्युनयन तळपे अतिशय चंडप्रतापें ।

तेंवि तयाची कितिदां तरि ती कांचनकांती लोपे ॥ ३ ॥

कधीं तरी, प्रत्येक चारुता स्वगुणच्युत अशि होई ।

दैववशें वा निसर्ग-नियमं विरूपता तिज येई ॥ ४ ॥

परि हा शाश्वत वसंत तव कीं म्लान न कधिं होईल ।

तवाधीन रम्यत्व हिरावुनि कुणिही नच नेईल ॥ ५ ॥

‘ मम छायांकित विचरे ही ’ नच मृत्यु विकथूं शकेल ।

शाश्वत सुंदर रेषांकित तूं कालें जधिं होशील ॥ ६ ॥

चालति जोंवरि श्वास नरांचे, नयनहि बघूं शकतील ।

तोंवरि राहिल अक्षय हें, तुज जीवनही देईल ॥ ७ ॥

२६

खन्या गृहलक्ष्मीस—

वनो अतुल अप्सरा-स्तवनिं भाट कोणी जन ।
भजो हि कुणि स्वप्रिया, जणुं शशी विना-लांछन ॥
असें न तव पूर्ण वा निरूपमेय सौंदर्य तें ।
सुभाग्य बहु हेंच कीं मम सखे ! मला वाटतें ॥ १ ॥
प्रिये ! जितुकि तूं मला गमासि चारु, त्याची खरी ।
कितीहि दुजि चारुता असलि, तीस ये ना तरी ॥
म्हणोनि, कुणिही जनीं तुज न वानिलें सुंदर ।
तरी न लव तें गणीं, मनिं न होइ वा कातर ॥ २ ॥
खरी वसत चारुता निभृत गूढ अभ्यंतरीं ।
दिसोनि सहसा न ये प्रकट बाह्यरूपावरी ॥
मिळोनि हृदयास जें हृदय होय संमीलन ।
तईच अवगुंठना लजुनि, देत ती दर्शन ॥ ३ ॥

२७

प्रणय-कारण

माझा सुंदर देह, चारु मुख हें, हे रम्य वा लोचन ।
 बाह्यांगा कमनीय कांहिं मम वा ऐशा दुजा मोहुन ॥
 माझें वा तव ठायिं निश्चल वसे जें प्रेम, त्या पाहुन ।
 कांहीं कल्पुनि अन्य, वा नच सखे ! मातें करी स्वाऽर्पण ॥१॥
 कालाच्या अनिवार्य सूक्ष्म गतिनें हीं प्रातिचीं कारणें ।
 सारीं जातिल गे ! लयास अथवा त्यांमाजि येई उणें ॥
 तेव्हां मद्विषयीं तुझ्या मनिं सखे ! येईल वैरस्य तें ।
 राहूं युक्त जरी, वियुक्त अपलीं होतील तें जीवितें ॥ २ ॥
 यासाठीं नच कांहिं निश्चित असा हेतु धरी स्वार्पणीं ।
 खित्वा योग्य अशा अकारणमिषें मातें वरी भामिनी ! ॥
 कीं ' यांच्यावरि प्रेम फार मम हें, कां तें परी नाकळे ' ।
 गोडी प्रीतिस नित्य येइल नवी या ' कारणें ' प्रेमले ॥ ३ ॥

गुलाबदूतिका

(चाल- ' काय पुरुष चळले, ')

हे गुलाबकलिके बाई ! विनति अल्प ऐकें मम ही ! ।
मानिनीजवळिं तूं जाई, । बोधि तसि ऐसें ॥ ध्रु० ॥
“ धाडिलें तुझ्या दयितानें, । मजसि कीं याच भावानें ॥
गमासि तूं रुचिर मम माने । सुचाविण्यास ऐसें ॥ १ ॥
परि असे क्षणिक मम जेंवीं । लालि ही टवटवी, तेवीं ।
रूपयौवनांची भावी । गतिहि जाण तूझ्या ॥ २ ॥
निजनीं वनीं जरि घेतें । जन्म मी, कोण मज पुसतें ? ॥
कौतुकें कोण करि धरितें । हुंगितेंहि कोण ? ॥ ३ ॥
लावण्य, सद्गुण स्त्रीचे । तोंपरी सफल नच साचें ॥
जोंवरी रासिक भोक्त्याचें । भाग्य त्यां मिळेना ॥ ४ ॥
म्हणुनि, कां वृथा हा धरिसी । हट्टु गे ! काल दवडीसी ॥
प्रणयदग्ध कां त्या करिसी । झुरासि तूं हि कां गे ? ॥ ५ ॥
चल झणीं ! सखे गे । आतां । मज सर्वें भेट निजदयिता ॥
उभयतां दुम्ही सुखी होतां । गणिन धन्य मातें ” ॥ ६ ॥
यापरी आळवुनि जरिही, । द्रव तिच्या लव न मनि येई ॥
तत्क्षणीं सुकुनि तरि जाई । तूं तिच्यासमोर ॥ ७ ॥
कीं दशा बघुनि तव तैशी । बहु करील अनुतापार्शीं ॥
मनिं प्रतीति येइल तिजशीं । उग्र संसृतीची ॥ ८ ॥

२९

मदनाभ्यर्थना !

(शा. वि.)

सम्राट्त्व हवें असेल मदना ! तत्कीर्ति तूते जरी ।
 मित्रा पुष्पशरा ! तरी काथिं गड्या ! ही युक्ति तूतें खरी ॥
 मातें जी करि हृष्ट, खिन्न अपुल्या चापल्यायोगें प्रिया ।
 जिंकी वा चतुरा ! तिचें हृदय तूं सोडोनि सारी दया ॥ १ ॥
 सोडी एकचि आपुला प्रखरसा तूं बाण तीच्यावरी ।
 भेदोनी वपुतें बसेलहि तिच्या जावोनि जो अंतरीं ॥
 या योगें बघ होउं आपण सख्या ! निश्चित दोधेजण ।
 स्पर्धाभीतिविमुक्त तूं, सुखितही प्रेमार्त माझें मन ॥ २ ॥
 आतां एकचि गोष्ट गुप्त सख्या ! तूतें असें सांगणें ।
 ध्यानीं नीट धरुनि ती, मग तुवां कार्यास वा ! लागणें ॥
 पाठीमागुनि येइं तूं जपुनियां, तीतें कळेना असा ।
 तूतें पाहिल ती जरि क्षण, तरी-तूं राहसी कायसा ? ॥ ३ ॥

३०

धन्य रशना !

तीच्या सूक्ष्म कटीस जी बिलगुनी

होती सदा राहिली ।

ती धन्या रशना स्वभाल-बल्यीं

मी ही पहा वेष्टिली ! ॥

होती कार्य करीत आजवरि जें,

ही धन्य कांची सदा ।

व्हाया तें निज-बाहुलभ्य, नृपही

त्यागील राज्या मुदा ॥ १ ॥

—

३१

सुवर्ण-भेट

(शा. वि.)

भक्तीचें नवरात्र सांग करण्या

आत्मा घटीं स्थापिणें ।

देहाची तपयज्ञिं आहुति तशी

विध्युक्त ती अर्पिणें ॥

तेजस्वी पुरुषार्थ अश्व नियमें

आयूरथा जोडणें ।

सीमोल्लंघन संसृतीं विजयदा

ऐशा परीं साधणें ॥ १ ॥

हंसरा दसरा !

(शा. वि.)

उल्लंघाल-पुसाल-उद्यमभरें

शैथिल्य-सीमा जर्धी ।

गाजाया निजराष्ट्र-भू-हित-रणीं

सेवोनि ऐक्या सु-धी ॥

कैचा तें विजयास वेळ ? मग हो !

सद्भाग्य-सोनें लुटा ।

ऐसा हा दसरा सदैव हंसरा

साधावयातें झटा ॥ १ ॥

३२

दिवाळी

मातीच्या, अतिभंगुरा, जड परी
सस्नेह सद्वृत्त या ।
आकारें जरि सान-शा पणतिया,
ऐक्यें प्रकाशूनियां ॥
तेजें सोज्वल आपुल्या उजळिती
सद्रंग सौधावली ।
तेंवी भाग्यद सत्कृतीमय करा
देशार्थ दीपावली ॥ १ ॥

३३

मकर-संक्रमण

(शा. वि.)

आकारें ऋजु जो तसाच मृदुही
ठावी न ज्या वक्रता ।
राहे जो रत जीवनीं सरसशा
निःशब्द ही लीनता ! ॥
वैरी धीवर जे अकारण त्यां
स्वात्मारपणें पोषितो ।
आयुःसंक्रम उच्च हा मकर कीं
लोकां सदा बोधितो ॥१॥

मकर-संक्रमण

(द्रुतबिलंबित)

तिल, सिता रससंभृत अंतरां ।
मनिं, वर्चीं तशि ध्या रसमाधुरी ॥
पुलकितांग करा स्वसमर्पणा ॥
मधुर संक्रमणें हलवा जनां ॥ १ ॥

३४

काव्य-छटा !

गर्वानें बहु ऐटिनें, स्मितमुखें

व्याधें शरा सोडिलें ।

‘ आतां भूवरतीं पडेल खग तो

येवोनि ’ त्या वाटलें ॥

गेला चाटुनि मात्र तो शर, खगा

त्याची न लेश क्षिति ।

‘ मित्राचीच पिसें अहा ! इषुस या ’

बोले स्वचित्ताप्रती ॥ १ ॥

३५

भ्रमरान्योक्ति

(' अनिवार मनुज करी अंतरीं ' या चालीवर)

नलिनीस निज सोडुनि केतकिला भ्रमर कसा सेवी ।

पहा हा भ्रमर कसा सेवी ॥ध्रु०॥

कंटाकें त्यातें विद्ध करुनि ती

तिरस्कृती दावी । कितीतरि ॥

' नीचा ! ही तुज ऐशी बुद्धी रे ! कशी झाली ? ॥

मधुमत्ता ! वा विवेकिता मनिं केंवि तुझ्या यावी ! ॥१॥

—

३६

सर्पान्योक्ति

ठारें कीं तुजला इथें वसतसे

जाळीमधें सर्प तो ।

केव्हां दृष्टि पडो, पडो न कार्धे वा

तदंश ना लोपतो ॥

लोभें तूं फिरनी तरी क्षण घरीं

गेलास रे त्याचिया ।

केला दंशहि नेमका तुज तयें-

कष्टी अतां कासया ? ॥ १ ॥

३७

वाच्यास—

[बालून चालून ' वाच्यावरची वरात ' ! तिच्यांत कांहीं विशिष्ट-तरुण व अल्लड किंवा ज्येष्ठ व जरठ—' वधूवरांची मिरवणूक ' काढण्याचा थोडाच हेतु असणार ?]

प्राणाधार खरा, तसा प्रियाहि तूं साच्या जनांतें खरा ! ।
 वा वाच्या ! ' लहरी, ' ' कधीं स्थिर न तूं ' ' पायीं जणूं भोंवरा ' ॥
 श्वासोच्छ्वास करुनि नित्य कथिती ' आम्हांस तूं कीं हवा ' ।
 तूंतें तुच्छ हवेपरी गणिति रे !—तूं धन्य जी वाहवा ! ॥ १ ॥
 वारेमापि ' हवा हवा ' म्हणुनि जे उच्चस्वरें बोलती ।
 ' वाचूं ना क्षणही तुझ्याविण अम्ही '—ऐसें वचीं दाविती ॥
 त्यांना तूं दिसलास ना जरि कधीं तूंतें न ते शोधिती ।
 जाशी धांवत तूंच रे परि सदा भेटावया त्यांप्रती ॥ २ ॥
 लोकीं या उपकार—कार्य करण्या देवें तुला धाडिलें ।
 स्वत्व, स्वांग परी तुवां गमवुनी कर्म स्वतां नाडिलें ! ॥
 कोणीही नच त्यामुळें तुज खरा आत्मीय भेटे जगीं ।
 होसी हिंपुटि मात्र तूं कवळुनी सर्वास ! अंतीं उगी ! ॥ ३ ॥

३८

दैवलीला !

‘ चंद्रकांत राजाची कन्या ’ हे सर्वपरिचित पद कै. देवल-
कृत ‘ झुंझारराव ’ ऊर्फ ‘ अथेल्लो ’ नाटकाच्या मराठी रंगावृत्तींत नायिकेनें
म्हटलेलें आहे. त्या किंवा तशासारख्या करुणरसात्मक प्रसंगी, खालील पद
म्हणतां येण्यासारखें आहे.

(चाल—‘ चंद्रकांत. ’)

अघटित कैशी दैवाची ती विविध पहा लीला ! ॥

तत्सत्तेतुनि त्रिभुवनिं कोणी मुक्त न कधिं झाला ॥ ध्रु० ॥

सकल सुरांचा ईशराज तो शंकर जरि असला ।

दैवानियत परि वास स्मशानीं नित्य घडे त्याला ! ॥१॥

साक्षात् ईश्वर भक्तरक्षणा या जगिं अवतरला ।

श्रीरामा परि भाललिखित वनिं वास तो न चुकला ! ॥२॥

हरिश्चंद्र नृप थोर पराक्रमि सात्विक श्रुत सकलां ।

दैववशें परि अत्यज-सेवक तोहि असे झाला ! ॥ ३ ॥

आदिशाक्ति जी महासती त्या सीता जननीला ।

अपवार्तेचा कलंक लागुनि राम त्यजी तिजला ॥ ४ ॥

चिंतुनि हृदयीं सतत अशा या सज्जन-चरितांला ।

मनुजें सावध शांत असावें काल जरी—फिरला ! ॥ ५ ॥

३९

समाश्वासन

साक्या

प्रिय सुहृदांनो ! रडूं नका हो ! लवही माझ्यासाठीं ।
 नका दूषवूं हवा, करुनि वा सुसकाऱ्यांची दाटी ॥ १ ॥
 मरणें हरिलें जीवित मम कीं, ऐसें मनिं नच आणा ।
 उलट तयानें खरेंखुरें मज जीवित दिधलें जाणा ! ॥ २ ॥
 अविनाशी आनंदाचें हें, अक्षय शांतीचेंही ।
 हेंच हेंच हें यथार्थ जीवित, वर्णुं न जें मज येई ! ॥ ३ ॥
 दीर्घकाल जागिं जगण्याची जो धरितो मानव आशा ।
 केवळ माया-मोहाची ती समजा वेडि मनीषा ! ॥ ४ ॥
 खरी न श्रद्धा जागिं या लाभे, श्रेय न तेंवि खरें कीं ।
 स्पृहा कशा मग सुज्ञें करणें चिर वसण्या भूलोकीं ? ॥ ५ ॥

—

‘ अनंत-तनयांस ’—

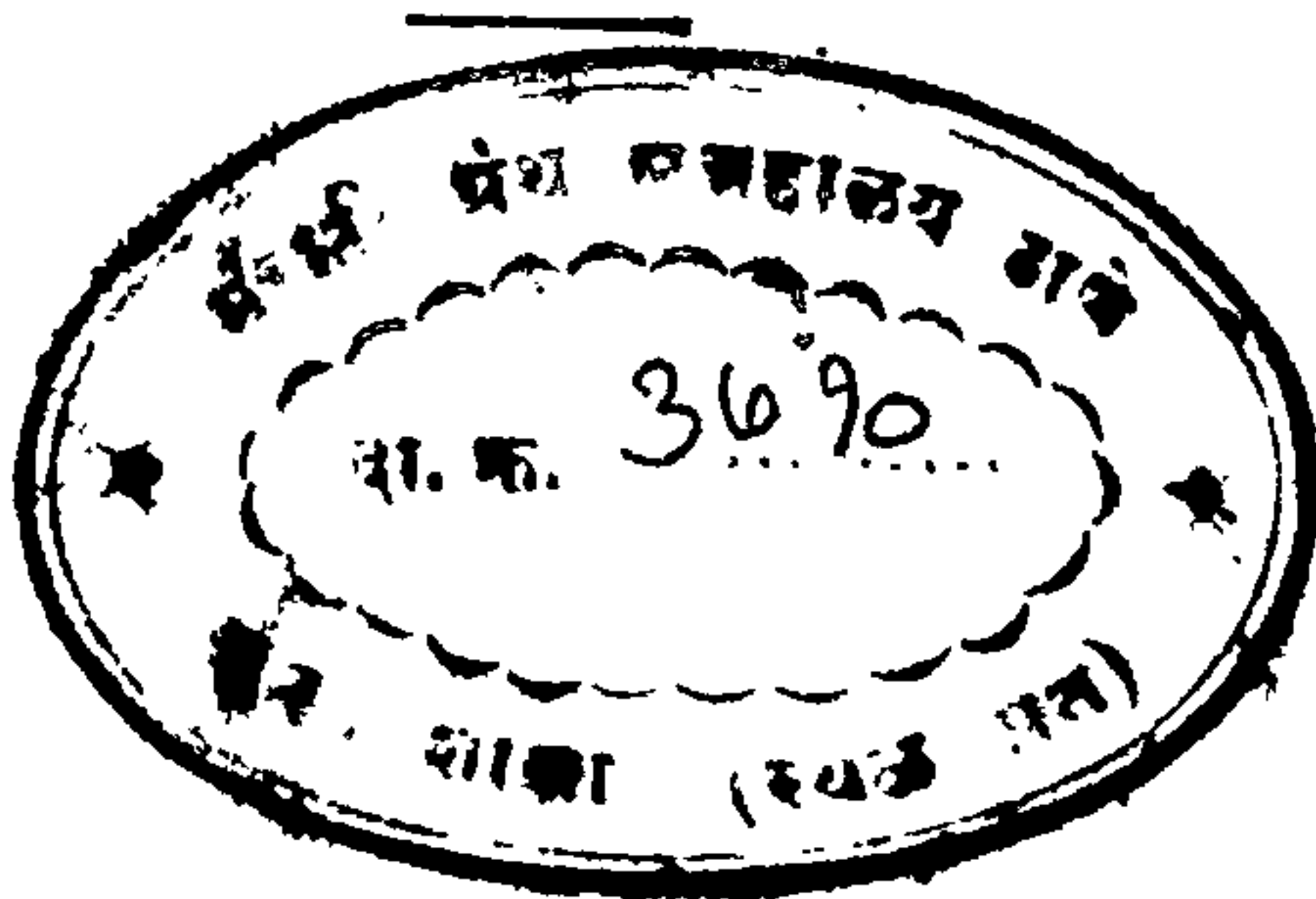
[सन १९१० च्या नाताळांत पुण्यास असतांना त्यांच्या झालेल्या नूतन परिचयास उद्देशून.]

(चाल—‘ चंद्रकांत राजाची कन्या ’)

सुदीर्घ कष्टद पथ कंठुनि दिनिं, पांथ निशासमयीं ।
 घोर काननीं प्रशांत कुहरीं विश्रम जें घेई ॥ १ ॥
 किती होय तें सौख्य तयातें! स्वस्थ तिथें पडतां ।
 चिरश्रांत वपु, मानस दोषां औषध निष्क्रियता ॥ २ ॥
 योगिजनासम स्थितींत ऐशा, तत्संनिध यावा ।
 अवचित कोणी दिव्य सुहृज्जन करिं घेउनि पांवा ॥ ३ ॥
 सर्वेचि काढुनि रिझवावें त्या विविध नादलहरी ।
 मृदु मंजुल मधु काव्ययुक्त ज्या, भरती हृत्कुहरीं ॥ ४ ॥
 कमनिय-कवना ! कवे ! तसें हो मजविषयीं घडलें ।
 सुखद अकल्पित भवन्मैत्रिच्या मोदें मन भरलें ॥ ५ ॥
 प्रचंड अविस्त कोलाहलमय मुंब्रापुरि-यंत्रीं ।
 दैवनिंयंत मी निगडित, कंठी कष्टद दिन-जंत्री ॥ ६ ॥
 उत्सुक असतो सदा किती मी विश्रमदिन याया ।
 दिनिं दिनिं गणितों अवधि असे जी पुण्यपुरीं जाया ! ॥ ७ ॥
 विधियजमानें सागरतीर्थीं जीवनयज्ञाचें ।
 चालविलें जणुं सत्रनि; मोहक मुंब्रापुरिं साचें ! ॥ ८ ॥

अनेक त्यास्तव धरुनि भाणिले नारी-नर-रूपा ।
 हीन दीन पशु, निगडित दृढ जे उदरपूर्तियूपीं ! ॥ ९ ॥
 स्वत्राणास्तव आर्त करुणरव नित्य निघति जे, ते ।
 परिसुनि त्यांचे गमे क्षितीही निशिदिनि थरथरते ॥ १० ॥
 बुडविण्यास तो आर्त तयांचा रव वाटे साचा ।
 अखंड कर्कश कोलाहल तो चाले यंत्रांचा ! ॥ ११ ॥
 उसंत जेथें मिळे न पळभरिं, शांति न वा लवही ।
 नवल न, तेथें सदा राहिं मी मग्न खेद-निवहीं ॥ १२ ॥
 गभीरं सलिलीं चपल अश्व तो जाड्याकुल होई ।
 निघतां बाहिर परि तो त्यांतुनि, निज जवता घेई ॥ १३ ॥
 तसेंच वाटे मला होतसे मुंबापुरिं असतां
 खरा ' मी ' च मी मला लाधतों पुण्यपुरां येतां ! ॥ १४ ॥

४१

वेडी !

(चाल—‘ उद्या बघ जाते. ’)

असे ही वेडी ! । परि जनां सुचवि बहु कोडीं ।

असे ही वेडी ॥ ध्रु० ॥

क्षणैक मुनिसम निश्चल बसते ।

अविदित कारण क्षणीं हांसते ॥

क्षणीं अकारण रुदना करिते ।

कृति ही हीची । मुग्धशी विकट परि साची ! ॥

असे ही वेडी० ॥ १ ॥

भेद, रुची वा अशनीं नाहीं ।

वस्त्राच्छादनं अलक्ष राही ॥

शीत उष्ण वा जीस न कांहीं ।

स्थिती ही हीची । भासते सिद्ध योग्याची ! ॥

असे ही वेडी० ॥ २ ॥

प्रेम दावितां भुलुनि न जाते ।

पीडा देतां, क्षणैक रडते ॥

चेष्टां करितां, स्वतां हांसते ।

समदृष्टीची । दाविते वाट सौख्याची ! ॥

असे ही वेडी० ॥ ३ ॥

जगांत असुनी जगांत नाहीं ।

दुजीच निर्मा स्वयें सृष्टि ही ॥

सुखें तयांतिल हास्य करी ही ।
दुःख तयांतिल रुदना देई ॥
तन्द्रि ही हीची । हारवी कल्पना कविची ! ॥

असे ही वेडी० ॥ ४ ॥

हाय ! हाय ! परि एक कल्पना ।
येतां हृदयीं देइ वेदना ॥
असह्य, ज्या वचिं कथूं येती ना ।
-वृत्ति ही हिची । दाविते वाण बुद्धीची ! ' ॥

असे ही वेडी० ॥ ५ ॥

कज्जलाकुला दिव्य दीपिका ।
अशानि-हता वा कोमल लतिका ॥
गतधी अवशा तेंवि बालिका ।
फिरे ही स्वैर । पाहुनी फाटतो ऊर ! ॥

असे ही वेडी० ॥ ६ ॥

' ज्ञानाऽवधिची, तमोऽवधीची ।
वृत्ति तत्त्वतां एकचि साची ' ॥
उग्र प्रतीती या उक्तीची ।
इथें ही येई । विस्मया किती तरि देई ! ॥

असे ही वेडी० ॥ ७ ॥

दिसणें त्यासम परि नच असणें ।
ज्ञानसाम्य, परि ज्ञान न होणें ॥
घोर क्लेशद किति हें जगणें ! ।

याहुनि वाटे बरवें सरणें ॥
स्थिती ही हीची । परवशा रडवि मज साची ! ॥
असे ही वेडी० ॥ ८ ॥

अनेक दुःखें येउत मजवरि ।
इतर यातना पडोत शतवरि ॥
न हो ! न हो ! कधिं मति-विभ्रम परि ।
काकुळतीची । प्रभुपदीं प्रार्थना कविची ! ॥
असे ही वेडी० ॥ ९ ॥

४२

आधुनिक कवींचा आरसा !

(चाल- ' धिन्नक धिन्नक धिन्नक धा !)

कवि आम्हीं हो, कवि आम्हीं ! !

नच माना तरि मूर्ख तुम्हीं ! ॥ ध्रु० ॥

विनय-विषाते वजियलें ।

मीपण अमृता आदरिलें ॥

लज्जा-वसना झुगारिलें ।

बाष्कळेतला पांघरिलें ॥

प्रतिभा पत्नी मोकलिली ।

स्वैर कल्पना सवत अली ॥

सात्विकतेच्या सैताना ।

पार दवडिलें भूताना ॥ कवि० ॥ १ ॥

कशास वृत्ते तीं सकल ।

वाटोळ्याहुनि अम्हि गोल ! ॥

अमुचें न जुळे कोणाशीं ।

यमक कशाला चरणांशीं ? ॥

यमकांदिक ते काशाला ? ।

यम-बंधू जे अम्हि, त्यांला ! ॥

रागांचा अति राग अम्हां ।

पसंत आम्हां स्त्री-झिम्मा ॥
ताल नको अम्हि बेताल ।
नृत्यि अम्हां गुरु बेताल ॥ कवि० ॥२॥
संस्कृत-वाङ्मय-संस्कारा ।
अम्हि न दिला कधि मनि धारा ।
प्राकृत-कविजन-तिटकारा ।
हाच आमुचा डांगोरा ! ॥
'माता' शब्द न मज ठावा ।
'मम बावाची ती आवा ' ॥
संस्कृत भाषेचा हेवा ।
दावि, ' खरा न रुचे मेवा ' ॥
अम्हां नसे कुणि, नको गुरु ।
चित्ताचि अमुचें स्वैर गुरुं ! ॥
जिथें धांव घे तिथें चरुं ।
स्वर्गि न तरि, मग नरकिं शिरुं ! ॥ ३ ॥
जें जें गीतीं अम्हि गाऊं ।
उलट तयाच्या जगिं राहूं ॥
दंपति-धर्मा गृहिं तुडवूं ।
प्रेमरंग काव्यीं उडवूं ! ॥
माजवुं जगिं मत्सर-दंगा ।
प्रेमं परिसूं उडु-पिंगा ॥
उपमदें भू-जन रडवूं ।

गगन-फुलां परि बहु हंसवूं ॥
 हंसवूं मुलां जरि अम्हि गीतीं ।
 बघुनि अम्हां शिशु तरि भीती ! ॥
 द्वेषाग्नीचा मनि वणवा ! ।
 काव्यीं विश्वाचा कणवा ॥
 लेश न वर्तनिं जरि तीचा ।
 पाऊस काव्यीं समतेचा ॥
 धर्माचरणा नच जाणों ।
 प्रभुविण गानिं दुजें नेणों ॥
 जागिं भेकाहुनि भ्याड अम्हीं ।
 वीर बढाई पादिं नामी ! ॥ कवि० ॥ ४ ॥
 पाषाणाहुनि मृदुल अम्हीं ।
 एरंडासम सरळ अम्हीं ॥
 ताडाहुनिही नम्र अम्हीं ।
 श्वा-सुपुच्छाहुनि सरळ अम्हीं ॥
 प्रसन्न, निर्मल, ज्यांत कृमी ।
 त्या डबक्याहुनि शुचि आम्हीं ॥
 मधुर कारल्यासम वाणी ।
 काय तुका अमुच्यावाणी ? ॥
 कन्नड-कृपिं जसें पाणी ।
 अर्थ खोल अमुच्या कवनीं ॥
 अनर्थ-संभृत विशाल तें ।

जसें खळें चंद्राभवतें ॥
मोहक शोकद काव्य तसें ।
विशाल अमुचें जगि विलसे ! ॥
अम्हांवरी तत्कृपाचि ना ।
म्हणुनि सुवर्ण न गमे मना ॥
अलंकार नच आवडती ।
'द्राक्षें आंबट' याच रितीं ! ॥कवि०॥५॥
ग्राम्य गोडिची हातिं गदा ।
उडवूं रसिकांचा रेंदा ॥
चतुराईचा करुं चेंदा ।
स्फुंदा, वंदा, कुणि निंदा ! ॥
अरसिक भेकड जन असती ।
स्मशान सोडुनि गृहिं बसती ॥
शिवयोगी भूतेश भले ।
भोंदू त्यांचे अम्हिं चले ॥
काय करावें या लोकां ।
धरुनी बांधूं ठोकूं कां ? ॥
पूजिति बहु प्राचीन पिकां ।
शिवति न जिवंत काक-बकां ! ॥
अरसिक, मत्सरि संसारी ।
कवि-रीती परि 'सब न्यारी!' ॥कवि॥६॥

कलि-कालाचे अम्हि कलिजे ।

ब्रीद आमुचें जगिं गाजे ॥

अमुच्या कृतिंनीं जें भाजे ।

सन्मन, अमुचें तें खाजें ! ॥

कलियुगिं कवि-कुल-तिलक अम्हीं ।

इतर कवी हो ! बाल तुम्हीं ॥

कधिंमधिं पडतां मम कार्मीं ।

प्रवेश म्हणुनी प्रभु-धार्मीं ॥

‘ डावें उजवें जरि झालें ।

रूप न बदलें तरी सगळें ॥

दर्पणिं ’ जाणुनि आधुनिकीं ।

स्वकृति बघावी यांत निकाीं ! ॥ कवि० ॥ ७ ॥

४३

‘ वेडा कवि ’ आणि सहृदय हितचिंतक

(चाल—‘ धाडुनि दिवले दासीसह मी ’)

‘ कवि मी, कवि मी ’ ‘ मी वेडा कवि ’

रटसी कां स्वमुखानें

निशिदिनिं वा तूं कविकीटा रे !

विटति रसिक मानें त्यानें ॥ ध्रु० ॥

नससि खरा तूं कवि, वा वेडा,

हेंच तयां दिसतें ।

स्पष्ट तुझ्या या कृतिनें, निज कां

घेसि करुनि हांसूं तें ? ॥

‘ शीतल उज्ज्वल प्रभा अतुल मम ’

काय मुखें शशि बोले ? ॥

‘ रम्य पिसारा अहा ! किती मम ’

सांगत कां शिखि चाले ? ॥

‘ प्रसन्न, पावन, विमल वर्ण मम

सरस असें जल प्याहो ! ’ ॥

स्वयेंच ऐसा करित फिरे कां

वद गंगा जगिं टाहो ? ॥

काकुळतीनें कोकिल किंवा

विनवि जनां ‘ परिसा हो ’ ? ॥

कवि मी० ॥ १ ॥

‘ मी कवि ’ ऐसैं खज्या कवीला

भान न तें कधिं होतें ॥

‘ काव्य, कवी वा श्रोता ’ याही

नेणें तो त्रिपुटीतें ॥

वृत्ति-विमलता, विनय-मधुरता

व्यापि खज्या काव्यातें ॥

विश्व-सुहृदता केवल नच वचिं,

दावि कृतिंत जगतातें ॥

त्वत्काव्यां किति यांतिल गुण रे ?

दे ग्वाही स्वमनानें ॥

कवि मी० ॥ २ ॥

‘ मी वेडा ’ हें विवेक वदण्या

वद वेड्या का राही ? ॥

गौरविण्या वा वृथा स्वतांतें

साधन हें, नेणेही ॥

‘ उच्च नीच मग वरति न खालीं ’

भान न त्या मुळिं होई ॥

निंदा, स्तुति, वा चेष्टा, टीका,

शोक, सुखा, नच देई ॥

वाचिं वर्तानिं तव भेद, अहंता

गोचर ती जनिं होई ।

विनय न यास्तव, विनय-विडंबन

दाविशि तूं निज गानें ! ॥

कवि मी० ॥ ३ ॥

४४

होळी.

[चाल-भला जन्म हा०]

अव्दातें पंधरा राहिले दिन याया पूर्णिमा
फाल्गुनी, बोधि जनां, पूर्णिमा ॥ ध्रु० ॥ ।
अजुनि असे अवकाश तों, करा गतकृतिची होलिका ।
सुखाचा पथ दाविल जी निका ॥

प्रज्ञेची ती पहार करुनी, तीव्र प्रहारें तिच्या ।
खणावें आंगणिं हड्डूमिच्या ॥

वैराग्याची गभीर गर्ता, मध्यभागिं खोदुनी ।
संयमें दाबावी बाजुनीं ॥

अहंभाव-एरंडाचा मग सोट उभा रोंवणें ।
नराचें नाडितसे जो जिणें ॥

(चाल) सांचल्या असति ज्या संवत्सरिंच्या पुज्या ।
दुःशीलगोमथें स्थापियल्या ज्या खन्या ॥
एकत्र कराव्या दुष्कृतिच्या गोंवज्या ।

(मू०चा०) साक्षेपें त्या दाट रचाव्या एरंडाभोंवतीं

भया दे, राशि जयांची अती ॥ अव्दातें पंधरा० ॥ १ ॥
कुविचारांचीं कुटिल कृष्ण मग कठिण अशीं ओंडकीं ।
आणुनी टाकावीं त्यांत कीं ! ॥

शुष्क कल्पना, वृथा वलगना, परनिंदेचीं तृणें ।

पसरुनी, होळि पूर्ण झांकरणें ॥

(चाल)

उगवला द्विजोत्तम, उन्नतवृत्ती असा ।

हा कलापूर्ण शशि आमंत्रित विप्रसा ॥

पाडि जो जगावरि निज कांतीचा ठसा ।

(मू०चा०) साक्षि तयातें करोनि, तैसा तदनुग्रह याचुनी ।

पेटवा होळि आत्मशोधिनी ॥अब्दांतें पंधरा०॥२॥

विवेक-वासित मनोवृत्तिची धूप-शलाका धरीं ।

अंतरीं ज्ञान-सुदीपावरी ॥

आत्मप्रत्ययरूप पावतां उदयातें उज्वला ।

ज्योति ती लावावी होळिला ॥

(चाल)

अनुतापवन्हि तो पेट शीघ्र घेइल, ।

एरंड, गोंवऱ्या, तृण, काष्ठां भक्षिल ॥

संशुद्ध, सुतप्ता, हड्डूमी होइल ।

(मू०चा०) चित्तशुद्धिच्या प्रखर प्रबला जातिल ज्वाला नभीं ।

नरा मग राहिल कसली न भी !॥अब्दांतें पंधरा०॥३॥

४५

काल-तरु !

कालाचा जगिं एकपाणिं तरु हा अक्षय्य ठेला असे ।
ज्यातें, वत्सरपर्ण एक गळतां नेमें दुजें येतसे ॥
ज्याचें अग्र न मूळ, आकृति तसा विस्तार कोणा दिसे ।
यत्कीर्ती इतिहास वंश-पवनें लोकीं सदा गातसे ! ॥ १ ॥
विश्वातें स्थिर ऐक्य जो शिकवुनी आनन्त्य बोधीतसे ।
जीवांतें परि आप्त शत्रु सम वा प्रारब्धयोगें दिसे ! ॥
पुण्यापुण्य शुभाशुभा घडति वा ज्या सौख्यःदुखात्मक ।
जीवांच्या कृति वा मती, गति, तयां जो साक्षि वा प्रेरक ॥ २ ॥
विश्वाचा सचराचरात्मक पुरा संहार जें होतसे ।
कालाचा तरु, संसृती-वट तसा जें ध्वंसुनी जातसे ॥
घेई आंवरुनी विराड्वपु विभू, हो बाल जें गोजिरें ।
स्वाधिष्ठान म्हणोनि पर्णाचि तई घे सानसें साजिरें ! ॥ ३ ॥

४६

रस्त्यावरील आंब्याचें झाड !

(शा. वि.)

पर्णोपर्णि सुरेख मोहर तुझ्या, छाया तुझी शीतल ।

नामें साच ' रसाल ' तूं ' अमृत ' ही, पीयूषसें त्वत्फल ! ॥

सारें वा तव योग्य हें, परि गड्या ! त्वां एक केलें कुडें—

रस्त्यालागुनि जन्मलासि—वससी ! हें कर्म तूतें नडे ! ॥ १ ।

प्रारब्धें अथवा स्व-आवडिबळें त्वां मार्ग हा सेविला !

त्याचा दुःसह दुर्विपाक हि तुवां वा ! पाहिजे भोगिला ॥

कोणी ना, निज कार्यमग्न असतां, तूझ्याकडे पाहती ।

क्रीडोर्मी उठतां, स्वकार्य अडतां, होई तयां त्वत्स्मृती ! ॥ २ ।

मोठा उन्नत तूं जरी अससि रे ! त्या भाससी तूं जड ।

कार्यावांचुनि आपुल्या कुणि कधीं तूतें पुसेना धड ! ॥

वृत्तीचा तव ना विचार कधिंहि कोणी मनीं आणित्ती ।

झाडोनी निज ' पायधूळ ' नित ती, तूतें पुरे झांकित्ती ! ॥ ३ ॥

४७

भोंवरा. [बालगीत]

(चाल-आसही तुझी०)

भोंवरा कसा गरगरा फिरे ।
एक जागिं तो क्षणहि नच ठरे ॥
फिरत फिरत तो नाद किति करी ।
मधुर, त्यांसवें चित्त जणुं हरी ! ॥ १ ॥
पूर्ण गतिंत तो स्तब्ध किति दिसे ।
भूमिमाजिं कीं रोंविला असे ॥
संपता गती डुलत डुलत तो ।
शेवटीं पडे, भौज दावितो ! ॥ २ ॥
कळतसे तुम्हां शिकवि काय तो ?
आपुली स्थिती स्पष्ट दावितो ॥
ठावि ना जशी, काळजी तया ।
आपणां तशी बाळपाणिंहि या ॥ ३ ॥
म्हणुनि या, चला ! सकळ हो फिरुं ।
खेळुं, हंसुं, सदा मौज ती करुं ॥
कलह-नाद तो उग्र टाकुनी ।
मधुर भाषणीं जाउं गुंगुनी ! ॥ ४ ॥

खेळ चालतां, इतर गोष्टितें ।
विसरूं, होउं या दंग त्यांत ते ॥
झुलत झुलत जें दमुनियां घरीं ।
जाउं, सौख्य तें काय वढुं तरी ! ॥ ५ ॥
झोंप लागते गाढ तरि किती ! ।
राहते सदा मुदित वृत्ति ती ! ॥
सजिव ना जरी तरिहि भोंवरा ।
शिकवि यापरी, तेंवि तुम्हि करा ! ॥ ६ ॥

४८

पाऊस ! [बालगीत]

(चाल-जाऊं कामाला)

पाऊस हा आला, मनाला
हर्ष किती झाला ! ॥ ध्रु० ॥

हिरव्या मउ गवताची साडी
नेसवि जामिनीला ।

पहा हा । नेसवि० ॥

नदिनाल्यांना पूर येउनी
पाणी दे सकलां ।

पाऊस । पाणी दे० ॥

झाडें वेली यांच्या येई
टवटवि पानांला ।

किती तरि, टवटवि० ॥

उडत गात आनंदें पक्षी
जाती घरट्यांला ।

पहा हे । जाती० ॥

येण्यानें आनंद तयाच्या
सगळ्या सृष्टीला

झाला । सगळ्या० ।

असे ही देवाची लीला ! ॥

पाउस हा आला० ॥ १ ॥
 ' येइं पावसा, देइन पैसा '
 गोड किती म्हणतीं ।
 मुलें हीं । गोड० ॥
 भरल्या अंगाणि पडत झडत हीं
 हर्षे दुडदुडतीं ।
 कशीं हीं । हर्षे० ॥
 पाण्यामध्ये परोपरीच्या
 नावा फिरवीती ।
 कागादि । नावा० ॥
 डौलें डुलतांना त्या पाहुनि
 आनंदें हंसतीं ।
 किती तरि, आनंदें० ॥
 प्रेमें बोलति गडबड करितीं
 गर्क किती दिसतीं ।
 मजेमधि, गर्क० ॥
 अशा या सांगुं किती गमती ! ।
 पाउस हा आला० ॥ २ ॥
 देवदयेनें ठरल्या वेळीं
 नेमें जगिं पडतो ।
 पाउस, नेमें० ॥
 चारा, पाणी, अन्न देउनी
 सगळ्यां जगवीतो ।
 पाउस, सगळ्या० ॥

खळमळ वाहुनि, हुषारि देउनि
निरोगि तो करितो ।

जनांला, निरोगि० ॥

वाढ टवटवी सृष्टिस देउनि
शोभा तिस आणितो ।

कितीतरि, शोभा० ॥

असे उपकार किती करितो !

पाउस हा आला० ॥ ३ ॥

अपणां सुख होण्यासाठीं हा
पाउस पाठविला ।

जयानें, पाउस० ॥

थोर पाहिजे दयाळू दाता
देव किती असला ! ।

असा तो, देव० ॥

इतर पसारा तसाच अपुल्या
उपयोगा केला ।

जयानें, उपयोगा० ॥

म्हणुनियां चला ! प्रेमें भावें
स्मरुं त्या देवाला ! ।

गड्यानों, स्मरुं० ॥

“ सुबुद्धि दे”, सुखी नेहमीं
राखी आम्हांला ।

प्रभो तूं, राखी० ॥

अमुचें वंदन नित्य तुला ! ” ॥

पाउस हा आला० ॥ ४ ॥

७९

मनाची अर्तिता !

(अर्तिपंचक)

प्रभो ! मी तुला वंदितों नम्रभावे ।
 कळेना मला केंवि तूतें भजावे ॥
 सदा जीव हा मूढ दुःखांत राही ।
 कळेना कशानें तथा मुक्ति होई ! ॥ १ ॥
 झुरे मी मनीं त्वत्पदां लीन व्हाया ।
 तशी ही तुझी नित्य पूजा कराया ॥
 करूं काय ? श्रद्धा दृढावे न चित्तीं ॥
 बळें ओढ घे, माजला जेंवि हत्ती ! ॥ २ ॥
 करीं यत्न मी फार चित्ता दमाया ।
 तरी ये न त्यातें स्थिरत्वास न्याया ॥
 जधीं लागतों लावण्या त्वत्पदासी ।
 मनातें, तदा कल्पना ओढि पाशीं ! ॥ ३ ॥
 तुझें रूप नाना स्थलीं पाहियेलें ।
 जयांचेनि योगें बहू चित्त धालें ॥
 अशीं रम्य रूपें जधीं चित्तिं आणी ।
 तधीं कल्पना त्यावरी ओति पाणी ! ॥ ४ ॥
 क्षणासाठिंही चित्त जागीं ठरे ना ।
 तुझें रूप तें अल्पही चित्तुं दे ना ॥
 अशा यातनांही मना कष्ट भारी ।
 प्रभो ! शीघ्र ते तूं कृपेनें निवारी ! ॥ ५ ॥

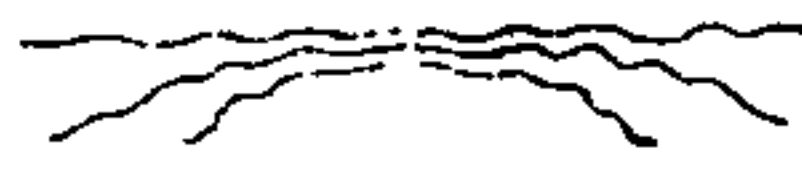
५०

दिवाळी

(शके १८५०)

द्वैताच्या नरकासुरें प्रळय हा लोकीं असे मांडिला ! ।
त्यानें राष्ट्रिं स्वकार्य-हानि-निशिंचा काळोख ही दाटला ! ॥
आत्मज्योति सुदीप्त होउनि जर्धीं ध्वंसील त्या आगळी ।
राष्ट्रोद्धारक दिव्य शाश्वत खरी तेव्हांच दीपावली ! ॥ १ ॥

सोनफुलें !

[गुरुवर्य प्रो. चापेकर यांचे रसिक सत्कविमित्र श्री. के. ल. टेंभुर्णीकर यांची प्रस्तुत सुंदर कविता ' सुवर्ण-चंपका 'त विशेष हेतूनं समाविष्ट केली आहे. श्रीयुत टेंभुर्णीकर हे अहमदनगरच्या ' दिनकर मंडळा 'चे अध्यक्ष अमून त्यांची ' बकुळीचीं फुलें ', ' पुरुषार्थशतक ', ' जरनीस '—वगैरे काव्ये प्रसिद्ध आहेत. या कवितेंतील सामिप्रायता व ती येथें उद्धृत करण्याचें औचित्य सहृदय व परोक्षप्रिय वाचकांच्या सहज ध्यानांत येण्यासारखें अभल्यामुळें त्याचें स्पष्टोद्घाटन करून मी रसभंग करूं इच्छित नाहीं. —संपादक.]

(वृत्त-वसंतातिलका.)

उत्तुंग शैलशिखरावरि मेघ जेंवी ।
आकाशमार्गि विचरे, विमनस्क तेंवी ॥
स्वच्छंद एक दिवशीं फिरतां वनांत ।
मी पाहिला सुमनपुंज नितांत कांत ॥ १ ॥
होतें तडाग रमणीय समीप तेथें ।
ज्याच्या तटानिकट वृक्ष विशाल होते ॥
त्या नित्य नृत्यरत सोनफुलांस घेई ।
वायू जगों निजकरो, नित डोलवीही ॥ २ ॥

पुष्पें सदां विकसती दिसतीहि दिव्य ।
 आकाशगांगजलि तौरक जेंवि भव्य ॥
 कीं पुंज तो अमितसुंदरशा फुलांचा ।
 विस्तारला जलनिधीतरिं दिव्य साचा ॥ ३ ॥
 त्या दिव्यनृत्यरत वीचि जरी, तरी हीं —
 देती फुलें अधिक सौख्य त्याहुनीही ॥
 ऐशा मनोहर सदा सुमसंगतीनें ।
 होई प्रफुल्ल कविमानसपद्म जाणें ॥ ४ ॥
 पुष्पें पुनः पुनरपी अवलोकियेलीं ।
 त्यामाजिं सौख्यनिधि, ही मति ना जहाली ॥
 जेव्हां पडे शयनिं शून्य संचितवृत्ती ।
 पुष्पस्मृती भुलवि सत्वर चित्तदृष्टी ॥ ५ ॥
 एकांतजन्य सुख हो मग मानसातें ।
 सानंद नृत्य करि सोनफुलांसवें तें ॥*

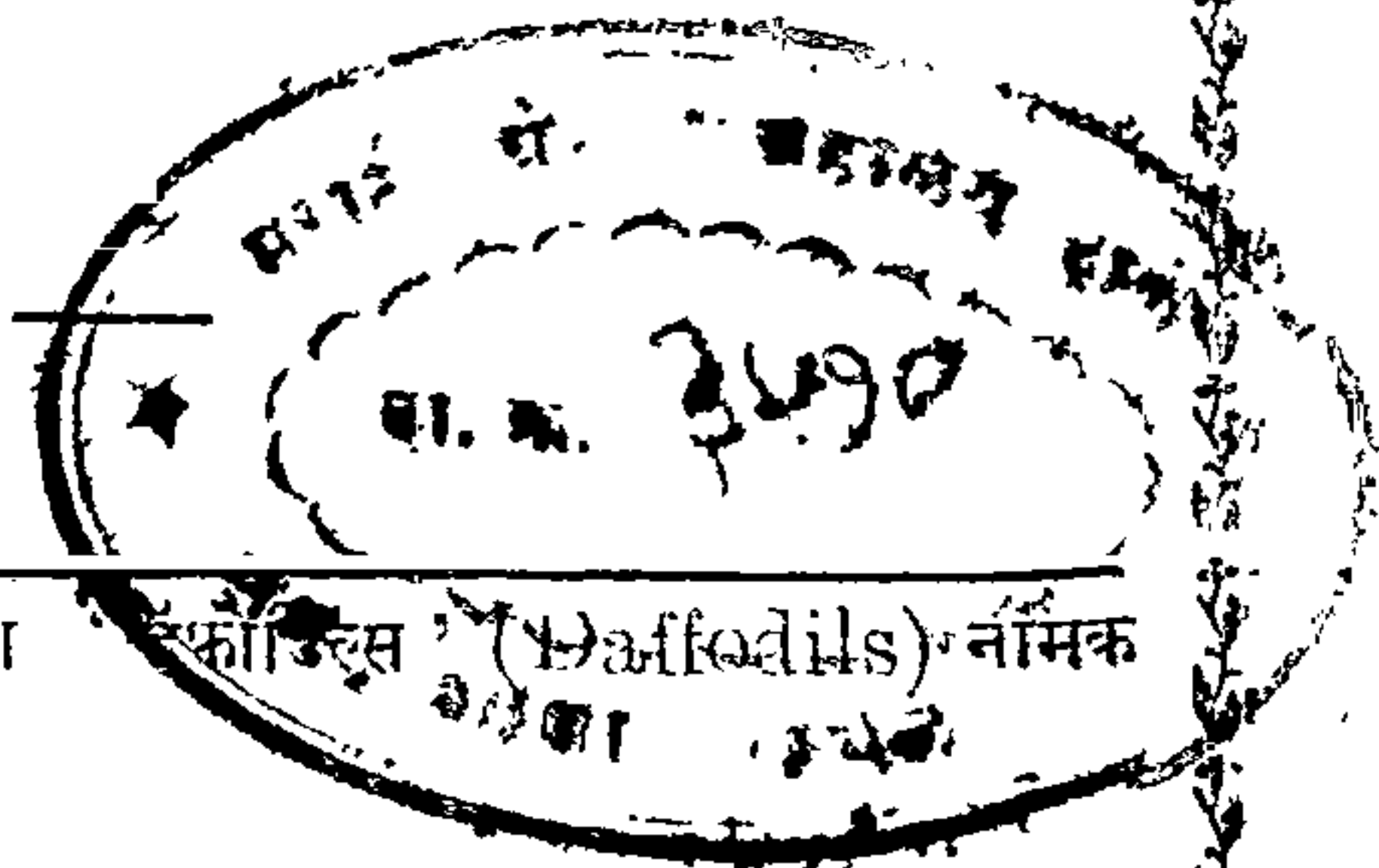
‘दिनकर-मंडळ,’ अहमदनगर.

—के. ल. टेंभुर्णीकर.

(‘काव्य-रत्नावली’ — मासिक)

REFBK-0003710

* आंग्लकवि वर्डस्वर्थ यांच्या कवितेचें रूपांतर.